

dc_499_12

MTA DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Békés Csaba

**Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika
az enyhülés időszakában
1953–1991**

Budapest, 2012

HIDEGHÁBORÚ, ENYHÜLÉS – ÚJ MEGKÖZELÍTÉSBEN

Az 1990 utáni időszakban Moszkvában, illetve a korábbi szovjet blokk országaiban bekövetkezett „levéltári forradalom” alapján egyre világosabb, hogy az ötvenes évek közepétől a keleti blokk politikájának, és magának a kelet–nyugati viszonynak az alakításában a Varsói Szerződés egyes tagállamai, különösen Lengyelország, Magyarország, Románia és az NDK sokkal jelentősebb szerepet játszottak, s emellett a szövetségen belül sokkal komolyabb konfliktusok és lobbizás zajlottak, mint azt korábban, a Moszkva melletti állandó kiállást és az egységet hangoztató nyilatkozatok alapján gondolni lehetett. Ezért az 1989 után megindult, elsődleges forrásokra építő u.n. „új hidegháború-kutatás”-nak ez a velem együtt ma még mindössze néhány kutatót jelentő nemzetközi irányzata világviszonylatban is a legtöbb új eredményt, új megközelítést ígéri az 1945 utáni nemzetközi politika vizsgálatánál.

A Szovjetunió és európai szövetségesei között ugyanis a hatvanas évek elejétől kezdődően egy rendkívül bonyolult és állandó változásban lévő viszonyrendszer alakult ki. Az egyes államok ekkortól fogva határozottan törekedtek sajátos gazdasági, politikai, stratégiai érdekeik érvényesítésére, mégpedig nem csupán Moszkva ellenében, hanem egymással szemben is. Ennek a folyamatosan érvényesülő *lobbipolitikának* és intenzív belső harcnak a következményeként – amelyből a nyilvánosság szintjén szinte kizárólag a román különutas törekvések jelentek meg – a szovjet blokkon belül több állandó jellegű és számos *ad hoc* jellegű *virtuális koalíció* jött létre. Az egyik legfontosabb és mindvégig fennálló csoportosulás a fejlettségi szint alapján jött létre: a fejlettekhez tartozott Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és az NDK, míg a fejletlenekhez Bulgária és Románia.¹ S még ez a képlet sem volt ilyen egyszerű. A fejlett csoporton belül a viszonylag kevésbé fejlett Lengyelország és Magyarország például a KGST fejlesztési irányai és az integráció ügyében általában a fejlettebbekkel együtt küzdöttek, saját gazdasági érdekeik védelmében azonban nem ritkán a fejletlenek álláspontja mellé sorakoztak fel. A hatvanas évek elejétől a szovjet blokk számára az egyik központi probléma a *német kérdés* rendezése volt. Itt valójában már az ötvenes évek közepétől határozottan elkülönültek a *biztonságérdekelt* és a *gazdaságorientált* alblokk érdekei. Míg az első csoportba tartozó Csehszlovákia, Lengyelország és az NDK csak a korabeli nyugatnémet pozíció teljes feladása esetén tartotta lehetségesnek a diplomáciai kapcsolatok rendezését az NSZK-val, addig Bulgáriának, Magyarországnak és Romániának nem voltak komoly rendezetlen problémái vele, viszont annál inkább érdekelték voltak a gazdasági kapcsolatok intenzív fejlesztésében. Az európai biztonság kérdésében is – mivel annak központi eleme a német kérdés rendezése volt – nagyjából a fenti képlet szerint oszlottak meg a vélemények.

Kutatásom hosszabb távú célja ezért a kelet-közép-európai államok szerepének vizsgálata a szovjet blokk politikájának, illetve a kelet–nyugati viszonynak az alakításában a hidegháború egész időszakában, 1945–1991 között.

Jelen disszertáció előtanulmánynak tekinthető e nagyszabású tudományos vállalkozáshoz. Célom, hogy a eddigi kutatásaim összegzéseként Magyarország példáján mutassam be és elemezzem a fent vázolt bonyolult nemzetközi viszonyrendszert az enyhülés időszakában, 1953–1991 között. Munkámban ezért a történeti vizsgálat három szinten történik: 1. Magyarország külpolitikája, nemzetközi kapcsolatai 2. A szovjet blokk államainak egymás közötti kapcsolatai és szerepük a blokk közös politikájának alakításában, 3. a hidegháború és az enyhülés viszonya, a kelet–nyugati kapcsolatok világpolitikai dimenziói. A vizsgálat középpontjában tehát Magyarország áll, ám sosem egymagában, hanem mindvégig a szovjet, a kelet-európai és a kelet–nyugati politika koordináta rendszerében, azaz széles világpolitikai kontextusban.

A disszertáció ugyanakkor nem vállalkozik Magyarország *külpolitikájának* szisztematikus bemutatására a vizsgált korszakban. A feldolgozandó hatalmas forrásanyag (párt és külügyi dokumentumok, valamint a releváns külföldi források) alapján készült szintézis készítése így még a jövő feladata. A kutatások mai állását figyelembe véve ezen a téren egyelőre a felsőoktatásban használható összefoglaló munkák készítése lehetséges, ilyenre több kísérlet is volt az elmúlt években.²

¹ Albánia 1961-től nem vett részt a VSZ munkájában, majd 1968 szeptemberében egyoldalúan kilépett a szövetségből.

² Fülöp Mihály–Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században, Aula, Budapest, 1998, 2

Kutatásaim során arra jutottam, hogy az enyhülés hagyományos értelmezése nem nyújt megfelelő elméleti keretet következtetéseim rendszerbe foglalására. A nemzetközi politikában az enyhülési folyamat kezdetét általában vagy 1962/63-tól vagy 1969-től számítják, és azt lényegében egy lineáris jelenséggént írják le: azt a szuperhatalmak viszonyában bekövetkezett látványos (és mindenki számára látható) javulással és az annak következtében létrejött intenzív kooperáció időszakával azonosítják.

Az általam javasolt új értelmezés szerint viszont az enyhülés 1953-ban kezdődött, és folyamatosan érvényben volt a hidegháborús korszak végéig, 1991-ig. 1953 után ugyanis a szuperhatalmak viszonyának *fő jellegzetessége* – bár a versengés eleme még jelentősen erősödött is időközben – valójában az Egyesült Államok és a Szovjetunió folyamatos *egymásra utaltsága és kényszerű kooperációja* lett. Ennek alapja annak kölcsönös fokozatos fel- és elismerése volt, hogy a nukleáris korban a két világrendszer kénytelen együtt élni és együttműködni, ha el akarja kerülni a totális pusztulást jelentő harmadik világháborút. Ez részben azt jelenti, hogy az *antagonizmus* és a *kooperáció* elemei 1953 után *mindvégig párhuzamosan és folyamatosan* voltak jelen a szuperhatalmak viszonyában – természetesen különböző időszakokban hol az egyik, hol a másik elem volt domináns. Még fontosabb tényező azonban, hogy a *kényszerű kooperáció mechanizmusa* mintegy *automatizmusként* működve nem csupán a kooperációs szakaszokban hatott, hanem éppen a legnagyobb konfrontációs válságok idején – mint pl. a második berlini válság és a kubai rakétaválság – tette lehetővé a status quo megváltoztatására törekvő fél arculatmentő visszavonulását, s így az eskaláció megakadályozását, s végül a krízis politikai megoldását. Kritikus helyzetben tehát automatikusan a *kooperációs elem* érvényesült a konfrontációs elemmel szemben.

A kényszerű kooperáció mechanizmusa azonban a külvilág számára csak a kooperációs szakaszokban volt látható és felismerhető, súlyos válságok idején annak valódi működését mindkét oldalon csak a legfelső vezetés néhány tagja érzékelte. Ők viszont az ellenséggel való kényszerű titkos egyezkedés gyakran riasztóan cinikus és cinkos jellege miatt mindvégig abban voltak érdekeltek, hogy mindez maradjon a legnagyobb titokban. Az egyik legbeszédesebb példája ennek a cinkos együttműködésnek a kubai rakétaválság idején lezajlott megegyezés volt. Kennedy nem csak azt ígérte meg nyilvánosan, hogy az USA nem támadja meg Kubát, hanem titokban további engedményt is tett, hogy lehetővé tegye Hruscsovnak a visszavonulást: ígéretet tett a törökországi amerikai rakéták kivonására is. Ez viszont nem kevesebbet jelentett, mint hogy az amerikai vezetés a NATO szövetségesek háta mögött kötött titkos egyezséget a szovjetekkel. Nem csoda, hogy Kennedy cserébe azt kérte, mindennek semmilyen írásos nyoma ne maradjon amerikai oldalon, nyíltan bevallva, hogy ellenkező esetben mindez súlyosan veszélyeztetné politikusi karrierjét. Így most a szovjeteken volt a sor: Dobrynin nagykövet végül hosszas győzködés hatására hajlandó volt visszavenni azt a szovjet levelet, amely ezt az amerikai ígéretet is tartalmazta.³

Az enyhülés fenti, új értelmezéséhez természetesen elengedhetetlen tisztázni a *hidegháború és az enyhülés viszonyát*. Ez az a viszony ugyanis, amelynek értelmezése a legtöbb problémát okozza. A legtöbb interpretáció némi leegyszerűsítéssel alapvetően azt a modellt alkalmazza, hogy amikor a szuperhatalmi viszony rossz, akkor hidegháború van, amikor jó, akkor pedig enyhülés. Valójában azonban ez a viszony egyáltalán nem lineáris jellegű volt, és főleg nem egymást kizáró/felváltó jelenségekről van szó, ahogy azt legtöbbször értelmezik. A két világrendszer és két katonai-politikai tömb antagonisztikus szembenállásán alapuló hidegháborús nemzetközi rendszer ugyanis 1945 és 1991 között *végig fennállt*, és az csak a Szovjetunió, illetve a keleti blokk integrációs szervezeteinek

Herczegh Géza – Arday Lajos – Johancsik János: Magyarország nemzetközi kapcsolatainak története. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest, 2001, Johancsik János: Magyarország külpolitikája 1918-1999. L'Harmattan, Budapest, 2010, Győri Szabó Róbert: Magyarország 20. századi külpolitikája. Felsőoktatási jegyzet. Budapest, 2010, A második világháború utáni időszakra vonatkozó legújabb szakirodalom legteljesebb hasznosítását Győri Szabó Róbert végezte el: Győri Szabó Róbert: A magyar külpolitika története – 1848-tól napjainkig. Helikon Kiadó, 2012.

³ Telegram from Soviet Ambassador to the US Dobrynin to the USSR Foreign Ministry, 10/30/1962. CWIHP Virtual archive, Cuba in the Cold War. (www.cwihip.org)

ugyanabban az évben, 1991-ben történt felbomlásával szűnt/szűnhetett meg. Így 1953-tól *párhuzamosan* volt (továbbra is) érvényben a *hidegháborús rendszer* a maga megváltozhatatlan antagonizmusával, és az *enyhülés* mint a kelet–nyugati viszonyban ettől fogva mindvégig érvényesülő új kelet–nyugati *együttélési modell*.

Hangsúlyozni kell, hogy az antagonisztikus ellentét a két világrendszer között valójában már az 1917-es bolsevik hatalomátvétel óta létezett, így maga az ellentét nem 1945 után alakult ki.

Amíg azonban a két világháború között a hatalmas területű, de gyenge szovjet állam léte alapvetően csupán elméleti szinten jelentett veszélyt a nyugati világra, 1945 után a kelet-európai hódításokkal, valamint Kína csatlakozásával létrejött szovjet blokk a hirtelen szuperhatalommá előlépett Szovjetunió vezetésével komoly kihívást jelentett a Nyugat számára. A második világháború végétől 1991-ig a két blokk szembenállását mindvégig az egymást kölcsönösen kizáró ideológiák jellemezték, s noha a fegyveres konfliktus lehetőségét 1953 után kizárták, valójában mindkét oldalon azt feltételezték, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus *hosszú távú* békés történelmi versenyében végül a saját rendszerük diadalmaskodik, következésképpen a másik eltűnik majd a történelem színpadáról.

Ezen az alapon a két rendszer hosszú távú együttélése még nem látszott lehetetlennek: amiért a hidegháború olyan nagy veszélyt jelentett az emberiségre, az nem az ideológiai, hanem a katonai ellentét volt. A fegyverkezési verseny területén ugyanis nem volt érdemi enyhülés, épp ellenkezőleg: 1945-től egészen 1987-ig a nukleáris és hagyományos fegyverek egyre növekvő, az emberiség elpusztításához többszörösen elegendő arzenálját halmozták fel mindkét oldalon. Miközben a szuperhatalmak vezetői csúcstalálkozókat tartottak és fontos megállapodásokat kötöttek, a NATO és a Varsói Szerződés katonai tervei mindvégig egyaránt halálos ellenségnek tekintették a másik blokkhoz tartozó államokat, amelyeknek egy nukleáris háborúban lényegében – a világtörténelemben először fogalmazódott meg ilyen abszurd, de nem irreális stratégiai cél – *a teljes lakosságát* is meg kellett volna semmisíteni, még azon az áron is, hogy jól tudták: cserébe a saját lakosságuk is elpusztul. A hatalmas számban felhalmozott, hidrogénbombákkal felszerelt interkontinentális és közepes hatótávolságú, ballisztikus rakéták ugyanis a hidegháború idején nem csak egymás katonai és ipari létesítményei ellen voltak irányozva, hanem azok egyúttal az ellenséges államok összes nagyobb városára is be voltak célozva. És ez így volt egészen a hidegháború 1991-ben történt befejeződéséig. Ez egyben azt is jelenti, hogy míg a politikai vezetők mindkét oldalon mindent megtettek, hogy sikeresen elkerüljék a halálos katonai összecsapást, a harmadik világháború *ad absurdum*, véletlen baleset folytán kitörhetett volna akár 1975 augusztusában, az enyhülés csúcspontjának tekintett Helsinkai Záróokmány aláírásának idején.

A hagyományosan használt logika problematikus voltát a leglátványosabban az bizonyítja, ahogyan az elemzők valójában nem tudnak mit kezdeni az 1953–1962 és az 1979–1985 közötti időszakkal. Világpolitikai jelentősége szempontjából az 1953–1962 közötti időszak megítélése ezért mindmáig meglehetősen ellentmondásos. A köztudatban ezt a korszakot egyszerre jellemzik olyan történelmi események, folyamatok, mint az enyhülés kezdete, a kelet–nyugati feszültség oldódását ígérő “genfi szellem” és az SZKP történelmi jelentőségű XX. kongresszusa, másfelől pedig olyan válságok, mint az 1953-as berlini felkelés, az 1956. júniusi poznani lázadás, a lengyel Október, a magyar forradalom, a szuezi válság, majd a második berlini és a kubai válság. Mivel ezek az évek igazán látványos konkrét eredményeket – a koreai háború befejezését, az indokínai rendezést és az osztrák államszerződés megkötését leszámítva – még nem hoztak a kelet–nyugati kapcsolatokban, rendkívüli eseményekben viszont annál inkább bővelkedtek, a közvéleményben többnyire máig olyan értékelés él, hogy valamiféle enyhülés ugyan megkezdődött 1953 után, de egészen 1962-ig a hidegháború logikája volt az erősebb, és a valódi enyhülés kibontakozásáról csak a hatvanas évek elejétől-közepétől beszélhetünk. Sajátos módon a tudományos elemzés többnyire szintén mindmáig ezt a logikát követi.

Az 1979–1985 közötti időszakkal más jellegű a probléma: előtte enyhülés, utána enyhülés (sőt!), a kettő között azonban valami egészen (?) más. Ezért általában ezt egy újabb olyan időszakként írják le, amelyben ismét a konfrontáció eleme dominált, ezért logikusan adódott, hogy a régi reflexek alapján “második hidegháborúnak”, „kis hidegháborúnak” vagy „mini hidegháborúnak” nevezzék el, hiszen ez a logika azt súgta, hogy, amikor a szuperhatalmi viszony rossz, akkor (valamilyen) hidegháború van.

Valójában azonban nem ez volt a helyzet. Először is, korábban a konfrontációs szakaszokban a konfrontatív szándék (legalább a propaganda szintjén) kölcsönös volt, azaz mindkét fél oldaláról érvényesült. Most azonban csak amerikai oldalról jelentkezett és ott is elsősorban csak a propaganda szintjén, miközben a szovjet vezetés határozottan ragaszkodott az enyhülés eredményeinek

megőrzéséhez. Másodszor, ez volt az első eset, hogy egy konfrontációs szakaszban az USA európai szövetségesei nem követték lojálisan Washington, és szintén igyekeztek fenntartani a kelet–nyugati párbeszédet és együttműködést. Ráadásul, mindez a keleti oldalon is hasonlóképpen alakult: a keleti blokk országai – köztük elsősorban Magyarország –, sajátos érdekeiktől vezettetve Moszkva szándékaitól függetlenül is arra törekedtek, hogy mindent megtegyenek az enyhülés eredményeinek megőrzéséért.

Az 1979–1985 közötti időszakban maga a konfrontatív amerikai politika is (mind a Carter, mind pedig az első Reagan adminisztráció idején) valójában csak a propaganda és retorika szintjén jelentkezett, a kényszerű kooperáció mechanizmusa ekkor is tökéletesen működött, a szuperhatalmi összecsapás elkerülésének kényszere ugyanis semmivel sem volt kevésbé parancsoló, mint korábban. Ronald Reagan 1981–1983 közötti politikáját leginkább az Eisenhower adminisztráció 1953–1956 közötti „kettős könyveléséhez” lehet hasonlítani: az amerikai politika valódi célja akkor is a Szovjetunióval való *modus vivendi* megtalálása volt, ám ez jól megfért a kelet európai „rab népek felszabadítását” célzó hangzatos retorikával, amelyről viszont ma már jól tudjuk, hogy annak semmilyen valós alapja nem volt. Persze a maga idején, sőt még több évtizedig ezt legfeljebb csak sejteni lehetett, bizonyítani nem. Az első Reagan adminisztráció politikáját is csak mintegy 3–4 év múlva tudjuk majd levéltári források alapján vizsgálni, ám biztos vagyok benne, hogy azok alapján az amerikai politika fő irányaként azt a realista, a hagyományos feltartóztatási politikára alapuló vonalat tudjuk majd azonosítani, amely a szuperhatalmak együttműködésének kényszerét ugyanúgy tudomásul vette, mint elődei. A már ma is rendelkezésre álló források és indirekt bizonyítékok alapján mindez joggal feltételezhető, 1983-tól pedig már világosan látható, hogy Reagan adminisztráció újra a szuperhatalmi kooperáció lehetőségét kereste.

A hagyományos enyhülés interpretációkról érdemes még megjegyezni, hogy azok lényegüket tekintve akaratlanul is az egykori politikusok logikáját követik. Moszkva és szövetségesei ugyanis már 1953 után, de különösen az 1955 júliusi genfi csúcstalálkozót követően meg voltak győződve róla, hogy a *hidegháború ekkor véget ért*, és a békés egymás mellett élésnek nincs többé alternatívája. Vagyis a két kategóriát egyértelműen exkluzív módon, egymást kizáró értelemben kezelték: egy adott időszakban vagy hidegháború, vagy enyhülés van. Ezt jól mutatja, hogy olyan esetekben, amikor konfliktusok merültek fel, a konfliktusos helyzetet magával a hidegháborúval azonosították, és gyakran úgy érveltek, hogy a nyugati hatalmak a hidegháborút, vagy a hidegháborús stílust akarják *visszahozni* a kelet–nyugati viszonyba.⁴ 1969 júniusában az akkoriban megindult újabb szovjet–amerikai közeledési folyamat során Kissinger is határozottan múlt időben beszélt a hidegháborúról, amelyhez képest a kapcsolatok most konstruktív szakaszba lépnek majd.⁵

Fenti enyhülés-konceptiómmal összhangban új periodizációt javasoltam a hidegháborús korszak (1945–1991) szakaszolására is: a hagyományos interpretációval szemben, amely a „klasszikus hidegháború” időszakát 1945/1947–1962 közé teszi,⁶ úgy vélem, ez a teljes konfrontációra és egymás létjogosultságának tagadására alapozott, valamint a világháború elkerülhetetlenségét feltételező korai *irracionális szakasz* 1953-ban egyértelműen véget ért. Ami azután következett, az a kapcsolatok *logikáját* tekintve már sokkal inkább a (fenti értelemben vett) *enyhülés* és a *kényszerű együttélés* kategóriájával írható le, ahol a világháború elkerülését diktáló racionális megfontolások domináltak. Valójában az *első hidegháború* (1945–1953) és *második hidegháború* (1953–1991) kategóriákat kellene használnunk annak jelzésére, hogy a két szakasz a mindvégig fennálló antagonizmus ellenére jellegében *alapvetően különbözött* egymástól.

⁴ A Varsói Szerződés tagállamai vezetőinek 1972. július 31-i krími csúcstalálkozóján Brezsnyev úgy érvelt, hogy ha az NSZK-ban netán az ellenzék győzne az ősszel esedékes előrehozott választásokon, az a hidegháborúhoz való visszatérést jelentené. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 587. ö. e. Kádár János beszámolója az MSZMP Politikai Bizottságának 1972. augusztus 2-i ülésén.

⁵ Memorandum of conversation (Kissinger-Dobrinin) (SU), Washington, June 12, In: Edward C. Keefer, David C. Geyer, Douglas E. Selva (eds.) *Soviet-American Relations - The Détente Years, 1969-1972*. Washington, DC, United States Government Printing Office, Washington, DC, 2007, 64.

⁶ Ez a korszakolás a nemzetközi irodalomban is meglehetősen általános, hazai alkalmazását lásd: Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ, 1945-1989*. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005, 5. Horváth Jenő (szerk.): *Világpolitikai lexikon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005.292.

Az első hidegháború idején, s különösen annak 1949–1953 közötti legtöbb irracionális vonást mutató szakaszában ugyanis mindkét oldalon azzal számoltak, hogy a *másik fél* rövid időn belül megindítja a harmadik világháborút, amelyet így elkerülhetetlennek tekintettek, s így az összecsapásra való felkészülés, a soha nem látott mértéket öltő fegyverkezés a politika meghatározó elemévé vált Keleten és Nyugaton egyaránt.

1953 után viszont mindkét fél rövid időn belül felismerte, hogy alapvetően új helyzet állt elő, s így az két ellenséges tábor kényszerű együttélésének nincs alternatívája, így a háború kérdésében paradigmaváltás következett be mindkét oldalon. Sajátos módon, a logikus következtetést a szovjet vezetők vonták le előbb: a békés egymás mellett élés politikájának 1953-tól hangoztatott, majd az SZKP 1956 februárjában megtartott XX. kongresszusán doktrínává nyilvánított tézise valójában a Szovjetunió fennállásáig érvényben volt. Ez nem kevesebbet jelentett, mint annak nyilvános elismerését, hogy a kétpólusú világrendben az emberiség pusztulásával fenyegető, termonukleáris fegyverekkel megvívott harmadik világháború elkerülése érdekében a világ sorsáért felelős szuperhatalmak folyamatos kooperációjára van szükség. Az Egyesült Államokban ez a felismerés ugyancsak már 1953-ban megszületett, ám ennek *nyilvános* elismerése komoly nehézségekbe ütközött: ott ugyanis a közvéleményre is tekintettel kellett lenni, és annak áthangolása az egy évtizede folytatott masszív antikommunista retorika miatt több időt és komolyabb népnevelő munkát igényelt.

A *békés egymás mellett élés* szovjet eredetű, politikailag meghatározott terminusát is szerencsés lenne lecserélni. Az ugyanis már a maga korában is nyilvánvaló eufémizmus volt, hiszen ez a koexistencia valójában csak Európában volt békés, míg a világ számos részén folyamatos fegyveres konfliktusok kísérték. Helyette a *kényszerű együttélés* kategóriáját vezettem be, ami a lényegét sokkal jobban tükröző, tudományos kategóriának tekinthető.

Külön kategóriát vezettem be a hidegháború időszakában bekövetkezett nemzetközi krízisek két alapvetően különböző típusának megkülönböztetésére: *valódi és pseudo válságok*. Utóbbiak ugyanis korántsem voltak *hidegháborús válságok*, mivel minden ellentétes előjelű propaganda ellenére nem lépték át a fent vázolt szuperhatalmi együttműködés által kijelölt kereteket, azaz nem jelentettek valódi érdekösszeecsapást a két politikai–katonai tömb között, s így nem is okoztak tartós működési zavarokat a kelet–nyugati viszonyban. Ilyen, csupán a közvéleményben és a propaganda szintjén jelentkező, csak *látszólag hidegháborús* válság volt az 1953-as berlini felkelés, a lengyel és magyar 1956, a Csehszlovákia elleni invázió 1968-ban, és végül az 1980–1981-es lengyel válság. Mi több, ebbe a sorba illik a magyar forradalommal párhuzamosan zajló szuezi válság is, amely ugyan valóban komoly konfliktus volt, de nem a kelet–nyugati viszonyban, hanem a nyugati szövetségi rendszeren belül, mivel a szovjet vezetés a helyzet reális felmérése alapján nem kívánt Egyiptom védelmében közvetlen konfliktusba bonyolódni a Nyugattal. Valódi hidegháborús válságok voltak ugyanakkor elsősorban az alábbiak: a két berlini válság, a koreai háború, a kubai rakétaválság, a vietnami háború, Afganisztán szovjet megszállása, valamint a kommunista Kína Tajvan elleni katonai próbálkozásai, amelyek az amerikai biztonsági garancia miatt az ötvenes évek közepén–végén folyamatos “melegháborús” veszélyt jelentettek.

KÜLPOLITIKA ÉS NEMZETI ÉRDEK

Ha valaki a magyarországi kommunista modellt abból a szempontból venné vizsgálat alá, hogy vajon a polgári demokratikus rendszer attribútumaival rendelkezett-e ez a rendszer, akkor valószínűleg nagyon hamar arra a korántsem meglepő következtetésre jutna, hogy nem rendelkezik ilyen jellemzőkkel, tehát a parlamentáris demokrácia illetve az 1948 után kialakult kommunista diktatúra egyszerűen nem kompatibilisek. Ezért érthető, hogy a rendszer működésével kapcsolatos komolynak tekinthető történeti kutatások, elemzések az adott helyzetből kiindulva ma már elsősorban a hazai diktatúra-modell sajátosságaira koncentrálnak.

Sajátos módon, a külpolitika vizsgálatánál ilyen viszonylagos kutatói konszenzus nem létezik, így gyakran a szovjet blokk államaival kapcsolatban is *abszolút értelemben* vetik fel a szuverenitás, függetlenség és nemzeti érdek kategóriákat.

A magam részéről úgy gondolom, hogy a kommunista diktatúra keretei között a *külpolitika*, *nemzeti függetlenség*, *szuverenitás* illetve a *nemzeti érdek* fogalma csakis akkor értelmezhető, ha ezeket a kategóriákat nem a demokratikus berendezkedésű államok gyakorlatával, lehetőségeivel vetjük össze, hanem az adott szövetségi rendszer keretein belül vizsgáljuk azokat. Hiszen – a fenti példa alapján – annak kimutatása, hogy a szovjet blokk országai nem folytathattak valódi önálló külpolitikát, nem kerülne nagy fáradságba, ennek tudományos bizonyítására pedig kifejezetten kár lenne energiát pazarolni. Fontos szempont, hogy a keleti blokk kommunista országai a külpolitika terén *kettős legitimációs deficit*t küzdöttek, hiszen egyfelől kormányaik nem voltak legitimek, másfelől *függő helyzetben* voltak Moszkvától. Jugoszláviában például ugyanakkor csak egyszeres volt a legitimációs deficit, hiszen a nem legitim kommunista kormány 1948 után a nemzetközi politikában valóban önálló aktorként tevékenykedhetett.

A kérdést ezért tehát inkább úgy kellene feltenni, hogy a szovjet blokkban adottságnak véve a politikai szabadság és a nemzeti függetlenség hiányát, a nyilvánvaló szovjet determináció mellett egy-egy politikai vezetés hogyan tudta kihasználni a rendelkezésére álló külpolitikai mozgásteret, milyen mértékben akarta, tudta érvényesíteni a *szükségszerűen korlátozott* nemzeti érdekeit saját társadalma igényeit figyelembe véve. Azt is fontos vizsgálni, hogy a kelet-közép-európai országok külön-külön és együttesen milyen módon és milyen mértékben akarták-tudták befolyásolni, alakítani a mindenkori szovjet vezetés álláspontját a minden tagállam számára egyre fontosabbá váló kelet–nyugati kapcsolatok alakítása terén.

Az egyes országok teljesítményének megítélése szempontjából még nagyobb jelentősége lenne a külpolitika történetére vonatkozó *összehasonlító kutatásoknak*, ezen a téren azonban még csak a kezdeti lépéseknél tartunk. Ennek megfelelően ma még a közgondolkodásban és többnyire a tudományos megközelítésben is a sztereotípiák az uralkodók: amikor a szovjet blokk nemzetközi vonatkozásairól van szó, leginkább a román „külön utas külpolitika” jut mindenkinek az eszébe. Ez kétségtelenül látványos dolog volt, így logikusan adódik a következtetés: ez volt a táboron belüli érdekérvényesítés egyetlen, vagy legalábbis leghatékonyabb módja. Ennek alapján időnként a magyar politika számára is lehetséges alternatívaként értékelik.⁷ A nemzetközi kutatások eredményeit figyelembe véve azonban ma már egyre nyilvánvalóbbnak tűnik, hogy ez csak az egyik lehetséges út volt. Ráadásul, ha a deviancia nyilvános kifejezését nem tekintjük önmagában való értéknek, nagyon kérdéses, hogy miféle hozama volt mindennek a romániai társadalom számára. Ma már azt is látjuk, hogy ennek az „önálló” külpolitikának sokkal nagyobb volt a füstje, mint a lángja. A fontos kérdésekben Moszkvával szemben Ceaucescu előbb–utóbb általában beadta a derekát, és soha nem merült fel, hogy Románia kilépjen a Varsói Szerződésből. Másfelől viszont csak mostanában kezd ismertté válni, hogy a román vezetés – azzal, hogy deviáns magatartásához igyekezett következetesen ragaszkodni, s így a többiek számára is precedenst teremtett – sok tekintetben kifejezetten pozitív szerepet játszott mindenekelőtt a szovjet blokk közös nyugat-politikájának kialakítása terén, különösen a hatvanas–hetvenes években.

Ezért úgy gondolom, legalább ilyen tanulságos lehet azoknak az egyéb kvázi modelleknek a vizsgálata, amit a keletnémet, a lengyel, a csehszlovák vagy éppen a magyar magatartás vizsgálata jelenthetne. Az NDK sajátos szerepéről nyugaton ma már széleskörű kutatások folynak, s ennek alapján mind világosabban látszik, hogy az NDK-nak a Szovjetunió általános politikáját meghatározó jelentősége fölértékelődően van. Ma már tudjuk, hogy számos döntést, amit korábban a szovjet vezetés kezdeményezésének gondoltuk, valójában az NDK vezetése erőszakolt ki, így például ma már egyértelműen bizonyított a keletnémet vezetés meghatározó szerepe a berlini fal felépítése során.⁸ Ezért megkockáztatható az állítás, hogy az NDK vezetésnek az érdekérvényesítő képessége összességében lényegesen komolyabb volt, mint a román vezetésé, és ez egyben a szovjet blokkban a legnagyobb teljesítménynek tekinthető ezen a téren. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az életszínvonal Romániában volt a legalacsonyabb, az NDK-ban pedig a legmagasabb.

⁷ Vö. Borhi László: *Hadüzenettől rendszerváltásig: az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1991*. Akadémiai Doktori Értekezés, 2010, 3.

⁸ V.ö. Hope Harrison: *Driving the Soviets up the Wall. Soviet-East German Relations, 1953–1961*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2004.

1. AZ ENYHÜLÉS KEZDETE ÉS AZ „AKTÍV KÜLPOLITIKA” DOKTRÍNÁJA

A szovjet politika egyik alappillére, miszerint a második világháború után Moszkva érdekszférájába került országoknak a szovjet birodalomhoz kell tartozniuk, Sztálin halála után is változatlan maradt. A Kreml rég-új vezetői ugyanakkor a politikai stabilitás fenntartása érdekében a „normális”, mindennapi, üzemszerű működésben készek voltak egy rugalmasabb, megbízhatóbb, mindkét fél számára kiszámíthatóbb kooperációs modellt kidolgozni és alkalmazni. Míg korábban Moszkva és a csatlós államok viszonyát többnyire Sztálin és az egyes kelet-közép-európai pártok első számú vezetői, vagyis a helyi kis sztálinok közvetlen kontaktusa jellemezte, most a szovjet kollektív vezetés minden országban a helyi kollektív vezetést igyekezett megerősíteni, és a kapcsolatokat azon keresztül intézni. A másik új vonás az volt, hogy a korábbi, alkalmi jellegű egyeztetés, instruálás esetlegessége helyett a rendszeres, legfelső szintű, kétoldalú és multilaterális konzultációk útján remélték elérni a hatékonyabb együttműködést.

Az 1953–1956 közötti időszak egyik fontos sajátossága, hogy ekkor a szovjet–kelet-európai viszony jelentős átalakuláson ment át. Hruscsov és vezetőtársai már 1953 júniusában határozottan kifejtették a Moszkvába rendelt magyar vezetőknek, hogy kapcsolataikat a szövetségesekkel új alapokra akarják helyezni. A függőségi viszonyban egyelőre nem következett be alapvető változás, csupán a kapcsolat szabályozásáról, racionalizálásáról és hatékonyabbá tételéről volt szó. Az 1955 májusában létrehozott Varsói Szerződést annak idején sokan olyan eszköznek tekintették, amelynek fő célja a szovjet blokk szorosabb egységének kialakítása, s egyben a szovjet dominancia erősítése. A katonai–politikai szövetség azonban fokozatosan maga is egyre inkább katalizátorszerepet töltött be az új típusú szovjet–kelet-közép-európai viszony alakulásában. Megalakításakor ugyanis – a formai paritás megteremtése érdekében – a NATO szervezeti kereteit vették alapul, így a szövetség formailag szuverén és egyenrangú államok önkéntes együttműködésén alapuló szervezet volt.⁹ A multilaterális jellegű rendszeres katonai–politikai koordináció intézményesítése önmagában is minőségi változást jelentett a korábbi állapothoz képest: addig rendszerint csak kétoldalú konzultációk folytak, szovjet kezdeményezésre; többoldalú megbeszélésekre, illetve kommunista csúcstalálkozókra is kizárólag Moszkva döntése alapján kerülhetett sor. A Varsói Szerződés megalakítása tehát sajátos módon az európai szövetségesek nemzetközi tekintélyének növekedésével járt együtt. Ez pedig egy *emancipációs folyamat* kezdetét jelentette¹⁰ mind a Szovjetunióval, mind pedig a nyugati, illetve harmadik világbeli országokkal való viszonyukban.

A szovjet vezetés 1954 tavaszától, a genfi négyhatalmi külügyminiszteri tárgyalások megindulásával párhuzamosan „*aktív külpolitika*” folytatására ösztönözte a kelet-közép-európai államokat. (A maga idejében ez nyilvánosan képviselt politika volt, később azonban feledésbe merült, ezért kellett újra „felfedezni”.) Az új doktrína lényege az volt, hogy ezek az országok – természetesen Moszkvával szoros együttműködésben – igyekezzenek a nemzetközi politikában önálló aktorként megjelenni, legyenek kezdeményezők a nemzetközi szervezetekben. A cél az volt, hogy a Szovjetunió a nyugaton akkoriban csak „csatlós államoknak” nevezett európai kommunista országokból a nemzetközi porondon szalonképes partnereket, „valódi” szövetségeseket kreáljon, s így az enyhülési politika előmozdítása során a nyugati politikai–katonai szövetséggel, a NATO-val a keleti oldalon is működőképes és persze egységes *blokk* léphessen fel és folytasson párbeszédet. Erre szolgált a KGST reformjának kezdeményezése 1954 tavaszán, és mindenekelőtt ezért alakult meg a keleti blokk katonai–politikai szervezete, a Varsói Szerződés is 1955 májusában. Hruscsov célja valójában tehát a szovjet blokk gyorsított ütemű katonai, politikai és gazdasági integrációja volt.

⁹ A Varsói Szerződés megalakulásáról és szerepéről lásd Mastny, Vojtech: *The Soviet Union and the Origins of the Warsaw Pact in 1955*. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact (a továbbiakban: PHP) honlap, 2001: www.isn.ethz.ch/php.

¹⁰ Laurien Crump holland kutató készülő PhD disszertációja és a Routledge kiadónál 2014-ben megjelenő könyve erre az emancipációs koncepciómra épül. Lásd: Laurien Crump: *Closing Ranks or Drifting Apart? The Warsaw Pact on Thin Ice 1961–1969* Parallel History Project on Cooperative Security, 2011, <http://www.php.isn.ethz.ch>

Mindezzel összhangban 1953–1956 között jelentős változások történtek Magyarországon is. A magyar külpolitikáról elmondható, hogy 1953 júniusától 1956 októberéig az ország – az aktuális szovjet irányvonallal mindig összhangban – fokozatos és egyenes vonalú külpolitikai nyitást hajtott végre, az egyes relációkban különböző intenzitású, de lényegében folyamatos fejlődés volt tapasztalható. (Részleges kivételt csak a magyar–amerikai kapcsolatok jelentettek.)

A magyar külpolitika egyik fontos sajátossága ugyanakkor ebben az időszakban az volt, hogy míg 1953 júliusa és 1955 márciusa között, Nagy Imre miniszterelnöksége idején jelentős belpolitikai és gazdasági változások kezdődtek meg, a külpolitika terén csak viszonylag szerény eredmények születtek. Ugyanakkor, 1955 tavaszától, amikor Nagy Imrét eltávolították a hatalomból, és a magyar belpolitikában részleges visszarendeződés kezdődött, Rákosi konzerválni igyekezett a meglévő, illetve a korábbi állapotokat, a *külkapcsolatok* terén – megint csak teljes összhangban az aktuális szovjet szándékokkal – éppen ekkor ment végbe a legintenzívebb nyitási folyamat a Nyugat irányában.

2. AZ 1956-OS FORRADALOM ÉS A NEMZETKÖZI POLITIKA

Az 1956-os magyar forradalom nemzetközi kontextusát elsőként dolgoztam fel az 1989 után kutathatóvá vált hazai és külföldi levéltári források alapján. Ebben a témakörben öt kötetem és mintegy harminc más publikációm jelent meg. A téma vázlatos ismertetése helyett ezért az alábbiakban csupán az általam megfogalmazott legfontosabb új tézisek, megközelítések ismertetésére szorítkozom.

Az 1956. október 23-án az akkor még korlátozott méretű fegyveres konfliktus kialakulása ellenére Magyarországon is lett volna lehetőség a lengyel forgatókönyv alkalmazására. Mikojan, a szovjet vezetés egyik tekintélyes és a magyarországi helyzetet legjobban ismerő tagja ezt az alternatívát rendkívül világosan fel is vázolta: „Nagy [Imre] nélkül nem lehet úrrá lenni a mozgalmón, így nekünk is olcsóbb. [...] Mit veszíthetünk? Végezzék el a rendcsinálást maguk a magyarok. Ha bevonulnak a csapataink, elrontjuk magunknak a dolgot. Próbálkozzunk politikai lépésekkel, és csak azután vonultassuk be csapatainkat”¹¹. Javaslatára alapján egy adott kommunista országban bekövetkező, súlyos politikai válság *helyi erőkkkel*, azaz *szovjet katonai beavatkozás nélkül* történő megoldását *Mikojan-doktrínának*.¹² neveztem el. Később a szovjet vezetés valójában ösztönösen ezt a módszert igyekezett alkalmazni számos válságos helyzetben: az 1968-as csehszlovákiai válság során éppúgy, mint 1979-ben, az afganisztáni inváziót megelőző időszakban. A doktrína *sikeres* alkalmazására végül a szükségállapot 1981. decemberi, lengyelországi bevezetése kapcsán került sor.

Fel kell hívni a figyelmet az 1956-os két szovjet katonai intervenció közötti alapvető különbségre. Míg október 23-án a szovjet vezetés számára *volt* döntési alternatíva, és saját birodalmi szempontjaik alapján is rossz döntést hoztak, addig a második, november 4-i beavatkozás esetén *nem volt* ilyen lehetőségük: a kommunista rendszer helyreállítása akkor már valóban csak fegyveres úton volt lehetséges. Vagyis a második intervenció az első, október 23-i elhibázott döntés szükségszerű következménye volt, másképpen: az első beavatkozás elkerülhető volt, a második nem.

Miután a Malin-feljegyzések publikálása után nemzetközi szakmai vita alakult ki azok értelmezéséről, fontos hangsúlyozni, hogy a hogy a szovjet vezetés 1956. október 30-i döntése (a helyzet békés rendezése érdekében Moszkva ekkor hajlandó lett volna kivonni a szovjet csapatokat Magyarországról) semmiképpen nem Magyarország „elengedésére” irányult.¹³ Ellenkezőleg: ez lett volna az a *maximális politikai engedmény*, amit a szovjet vezetés – az általuk is a legrosszabb megoldásnak tekintett fegyveres rendteremtést elkerülendő – még hajlandó lett volna megadni, ha

¹¹ Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János (szerk.) Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 26.

¹² Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában* (második, bővített, átdolgozott kiadás). Budapest: 1956-os Intézet, 2006. 85.

¹³ Ezt az álláspontot képviseli pl. Mark Kramer és Vlagyiszlav M. Zubok. Lásd: Mark Kramer: A Szovjetunió válasza az 1956-os eseményekre. In: Évkönyv V. 1996-1997, 1956-os Intézet, Budapest, 1997, Vlagyiszlav M. Zubok: Hatalmi harc a Kremlben és a magyar válság, Uo. 65.

ezáltal a Nagy Imre-kormány a helyzetet a szovjet érdekeknek megfelelően konszolidálni tudja. A lépés kalkulált következménye korántsem a „kapitalista rendszer restaurációja” volt, hanem egy a lengyelországihoz hasonló állapot megszilárdulása, azaz egy reformált, nagyobb belső önállósággal rendelkező, ám Moszkvához lojális és a szovjet blokk keretein belül maradó kommunista szisztéma létrejötte.

Az amerikai politika elemzésénél fontos hangsúlyozni, hogy e politika kapkodó és improvizatív jellege ellenére a magyar forradalom idején *paradigmaváltás* ment végbe az USA külpolitikájában. John Foster Dulles amerikai külügyminiszter október 27-i dallasi beszédének híressé vált mondata („Mi nem tekintjük ezeket a nemzeteket potenciális katonai szövetségeseinknek.”), – noha az az eredeti elképzeléshez képest kifejezetten defenzív jellegű üzenetet továbbított a szovjeteknek – ugyanis még így is történelmi jelentőségű tételt hordozott magában. Ezt megelőzően az Eisenhower-adminisztrációnak a csatlós államokkal kapcsolatos összes nyilvános állásfoglalása arra a feltevésre alapult, hogy amennyiben ezek az országok egy napon függetlenné válnának, ez egyet jelentene a nyugati világhoz való (lényegében azonnali) csatlakozásukkal, ami az adott kontextusban a NATO-tagságot is magában foglalta. Annak kinyilvánítása tehát, hogy az Egyesült Államok nem tekinti ezeket az államokat potenciális katonai szövetségeseinek, lényegében ennek a korábbi álláspontnak a feladását jelentette, és kiindulópontja volt annak a rákövetkező évtizedekben végbement folyamatnak, amelynek eredményeként, a felszabadítási propaganda maradványainak eltűnésével, megszűnt az amerikai külpolitika kétarcú jellege.

Ma már források alapján bizonyítható, hogy korábbi interpretációkkal ellentétben a magyar forradalom kitörése nem befolyásolta az Egyiptom elleni támadás időzítését, (az már október 22-én megtörtént) valamint, hogy a második szovjet beavatkozásra a szuezi válság nélkül is sor került volna.

Amerikai, brit és francia források alapján ma már egyértelmű, hogy az ENSZ-ben a valódi érdekütközés nem Moszkva és a nyugati nagyhatalmak között volt, hanem egyfelől az USA, másfelől pedig a brit és francia vezetés között állt fent, ám ez utóbbi konfliktus színpalak mögött zajlott.

3. MAGYARORSZÁG ÉS A SZOVJET BLOKK A HRUSCSOVI EXPERIMENTÁLIS KORSZAKBAN, 1956–1964

A magyarországi felkelés legközvetlenebb hatása abban nyilvánult meg, hogy a nyugati nagyhatalmak passzív magatartása egyértelmű bizonyítékot szolgáltatott rá, hogy az 1945 után kialakult európai status quót a Nyugat minden propaganda ellenére tudomásul veszi, azt valójában nem kívánja megkérdőjelezni. Ez mindenekelőtt természetesen a szovjet vezetők számára jelentett komoly megnyugvást, hiszen az addig is működő hallgatólagos megegyezés helyett most konkrét biztosítékot kaptak rá, hogy a jövőben a saját birodalmuk határain belüli konfliktusok rendezése során még a legdrasztikusabb eszközök alkalmazása esetén sem kell tekintettel lenniük a Nyugat álláspontjára. Ebben az értelemben a magyar forradalom kétségtelenül bizonyos pozícióelőnyhöz juttatta a szovjeteket, hiszen 1956 után lényegében megszűnt az amerikai pszichológiai hadviselés („a rab népek felszabadítása”) által fenntartott és a Szovjetunió kelet-közép-európai biztonsági övezetét addig állandóan „fenyegető” bizonytalansági tényező.

Mindezek alapján az is világos, hogy a magyarországi felkelés, illetve annak leverése valójában nem okozott világpolitikai válságot, mivel nem jelentett közvetlen konfliktust a két szuperhatalom, illetve a két katonai tömb között. Az 1953 után kibontakozott détente-folyamatot a magyar forradalom, illetve annak leverése rövid időre megzavarta ugyan, de azt nem akasztotta meg, sőt annak későbbi alakulására sem volt különösebb negatív hatással. A szovjet intervenció nyugati elítélésének következtében előállt feszültség ugyanis valójában leginkább a *propaganda* területén, az ENSZ fórumain nyilvánult meg, miközben a korábban vázolt tárgyalási készség mind amerikai (valamint angol és francia), mind pedig szovjet részről megmaradt, így 1957 tavaszától újra a párbeszéd megélénkülésének lehetünk tanúi, az év végétől pedig megindult egy újabb kelet–nyugati csúcstalálkozó előkészítésének folyamata.

A magyar forradalom és a szuezi válság *együtt* – noha a kettőnek nem volt érdemi köze egymáshoz – mégis fontos fordulatot okoztak a világpolitikában. Meg kell várni, amíg „a jelenlegi dolog elrendeződik” – mondta Eisenhower elnök Dulles külügyminiszternek a magyarországi helyzetre utalva október 29-én –, s „akkor itt az idő, hogy többet beszéljünk [a szovjetekkel] arról, hogy

csökkenteni kell a feszültséget a világban”.¹⁴ Az elnök úgy ítélte meg, hogy a rendkívüli helyzet hatására a moszkvai vezetők sokkal inkább hajlandók lesznek majd érdemben tárgyalni az Egyesült Államokkal, mint 1953 óta bármikor, ezért közvetlen *kétoldalú szuperhatalmi csúcstalálkozó* gondolatát vetette fel a világhelyzet megvitatására.¹⁵ A csupán néhány órával később megkezdődő szuezi háború során az ENSZ-ben létrejött precedens nélküli szovjet–amerikai együttműködés, valamint a november 4-i szovjet invázió kényszerű amerikai tudomásul vétele fényében ezt a kijelentést nyugodtan tekinthetjük egy radikális elmozdulás szimbolikus kiindulópontjának, és valójában egy új korszak kezdetének: az 1955 júliusi genfi csúcstalálkozón még működőképesnek mutakozó hagyományos *négyhatalmi struktúra* helyett ekkortól számíthatjuk a hidegháborús korszak végéig fennálló *kétszereplős szuperhatalmi együttműködési modell* kialakulását.

A forradalom elbukásának tapasztalatai, a Kádár-rendszer születésének körülményei, valamint a magyar vezetők politikai beállítottsága együttesen határozták meg, hogy a magyar külpolitika vezérelve kezdetől az a középútas irányvonal volt, ami a Szovjetunióhoz való feltétlen lojalitás szakadatlan hangoztatása mellett az adott mozgástér minél hatékonyabb kihasználására, a nemzeti érdekek (már amit a vezetés annak tekintett) érvényesítésére törekedett, feltéve, hogy az nem ütközött a Szovjetunió érdekeivel.

Ennek az óvatos, de pragmatikus és összességében sikeresnek tekinthető külpolitikának az alkalmazására a nemzetközi környezet kifejezetten kedvező volt nem csak a hatvanas években, hanem bizonyos értelemben már közvetlenül 1956 után is. Habár Magyarország 1956–1963 közötti részleges külpolitikai elszigeteltsége ellentmondani látszik ennek, a valóságban a *meghatározó és hosszútávra* ható tényezők sokkal inkább pozitívan befolyásolták a vezetés mozgásterét. A legfontosabb fejlemény ebben a tekintetben az volt, hogy a Szovjetunióban – különösen az 1957. júniusi sikertelen puccskísérletet követően – Hruscsov vezetésével folytatódott a desztalinizáció illetve a poszt-sztalinista rendszer kiépítése, nemzetközi téren pedig megerősítést nyert a békés egymás mellett élés politikája.

Mindez azt is lehetővé tette, hogy a szovjet vezetés folytassa a szövetségeseivel fenntartott viszonyának már 1956 októbere előtt megkezdett rendezését, átalakítását. Ennek elvi alapjául a szovjet kormány 1956. október 30-i deklarációja szolgált, s noha az abban kinyilatkoztatott és később is hangoztatott egyenjogúság, belügyekbe való be nem avatkozás a valóságban sohasem valósult meg, ez a viszony a poszt-sztalini korszakban lényeges átalakuláson ment keresztül. Az alapvető stratégiai kérdésekben továbbra is a szovjeteké volt a döntő szó, a részleteket, a taktikát illetően azonban – adott korlátok között beleértve a belső fejlődés alakítását is – a szövetségesei a korábbinál jóval nagyobb önállóságot kaptak, egyfajta korlátozott értelmű partneri státuszra tettek szert. A szovjet tanácsadókat visszavonták, a korábbi kézi vezérleést távirányítással váltották fel. Kommunista világszervezet helyett a szocialista országok vezetőinek rendszeres találkozóin, a Varsói Szerződés, a KGST ülésein vitatták meg az aktuális kérdéseket, ahol az egyes országok képviselői gyakran kezdeményezően léptek fel, és ahol – persze a nyilvánosság kizárásával – komoly viták zajlottak, amelyek téje mindinkább az egyes országok sajátos érdekeinek képviselete volt. A gazdasági kapcsolatokat a korábbi alig leplezett szovjet kizsákmányolás helyett a *kölcsönös előnyök és hátrányok* jól ismert – de persze másként nevezett – elve és gyakorlata váltotta fel. Mivel Moszkva számára a magyar forradalom után az egyik legfontosabb célkitűzés a tábor országaiban a politikai stabilitás fenntartása volt, ennek érdekében nem csak engedményekre volt hajlandó, hanem időről-időre gazdasági segítséget nyújtott a kisebb-nagyobb belső válságokkal küzdő szövetségesei számára. A szovjet vezetés ugyanezen okból – ha nem is örömmel – elfogadta azt a számára kifejezetten hátrányos helyzetet, hogy a kelet-közép-európai országok többségében a lakosság életszínvonala hosszú távon lényegesen magasabb legyen, mint magában a Szovjetunióban. Míg a szovjet blokk országok társadalmi ezt a maga idejében nemigen érzékelték, és még kevésbé értékelték, ez a modell, amely egészen 1989-ig fennmaradt, valójában egy a történelemben korábban nem ismert abszurd helyzetet konzervált. Vagyis egy birodalom vezető állama, annak érdekében, hogy az általa meghódított, ám nála jóval fejlettebb régóban fenn tudja

¹⁴ Memorandum of a telephone conversation between the president and the Secretary of State, 1956. October 29. 8 a. m. Foreign Relations of the United States, 1955-1957. Eastern Europe. Volume XXV. Washington D. C., United States Government Printing Office, 1990, 322.

¹⁵ Uo. 321.

tartani a gazdasági és politikai stabilitást, saját lakosságát folyamatos lemondásra és áldozatok vállalására kényszerítette, míg a tőle függő helyzetben lévő országoktól ugyanezt lényegesen kisebb mértékben várta el, tudván, hogy ott a társadalom ingerküszöbe sokkal alacsonyabb. A hatvanas évek elejétől hasonlóan abszurd módon alakult a gazdasági kapcsolatok szerkezete is: míg a hagyományos gyarmattartó–gyarmat modellben a hegemon állam olcsó nyersanyagot szerez be a gyarmatokról és oda iparcikkeket exportál, így teremtve piacot saját iparának, a szovjet blokkban éppen fordított volt a képlet. A Szovjetunió mindvégig jóval a világpiaci ár allatti áron látta el energiával és nyersanyagokkal a blokk országait, (ahová maga rendkívül korlátozott mértékben szállított iparcikkeket), amit a szövetséges országok folyamatosan zömmel ipari termékekkel ellentételeztek. A szovjet minta követésének kényszere mindezek hatására mindinkább "önkéntessé" vált, és annak belátására alapult, hogy mivel a szovjet érdekszférából való kiszabadulásra nincs esély (lásd a magyar forradalom példáját) a legtöbb mi tehető, az adott mozgástér és kapcsolatrendszer minél hatékonyabb kihasználása.

Kádár János hosszú pályafutása során az MSZMP Politikai Bizottságában gyakran hangoztatta, hogy egy adott bonyolult politikai helyzetben "csak két rossz közül választhatunk". Általában igaza is volt, mégis 1958-ban élete legrosszabb és legfelelőtlenebb döntését hozta meg egy olyan helyzetben, amikor valójában egy kifejezetten jó és egy elviselhetően rossz megoldás közül neki magának állt módjában szabadon választani. 1958 tavaszán, a szovjet párt és kormánydelegáció 1958. április 2–10 között lezajlott budapesti látogatása során Hruscsov felvetette, hogy amiként Romániából, Magyarországról is kivonhatnák a szovjet csapatokat. Kádár ezt helyből elutasította, nem konzultálva még a legszűkebb vezetéssel sem, arra hivatkozva, hogy az ország belső helyzete ugyan már stabil, de külső fenyegetés esetén a magyar hadsereg nem lenne képes garantálni az ország biztonságát. Az első érv nyilvánvalóan nem volt igaz, az utóbbi pedig nagyon gyenge érv volt, hiszen erre a szovjet blokk egyetlen állama sem volt képes szovjet segítség nélkül, mégsem voltak szovjet csapatok sem a "revansista" Nyugat-Németországgal határos Csehszlovákiában, sem a két NATO-szomszédval is (Törökország, Görögország) büszkélkedő Bulgáriában, Romániából pedig éppen ekkor vonták ki őket. Kádár valójában elsősorban jelentős gazdasági előnyökért, illetve az azokra alapozott életszínvonal-politika sikeréért áldozta fel ezt a soha vissza nem térő alkalmat, hiszen tény, hogy 1956 és 1961 között Magyarországnak a tábor többi országához képest jelentősen kevesebbet kellett költenie a hadsereg fejlesztésére.¹⁶ Valószínűleg úgy kalkulált, hogy a közte és Hruscsov között fennálló különlegesen szoros kapcsolat egy általa választott későbbi időpontban, amikor a belpolitikai helyzet megnyugtatóan stabil lesz, és amikor a magyar gazdaság állapota egyszerre lesz képes fedezni az általa abszolút prioritásnak tekintett életszínvonal-politika és a jelentős védelmi költségek egy időben történő finanszírozását, lehetőség lesz majd a szovjet csapatok kivonására. Ha így volt, végzetesen elkalkulálta magát, hiszen így a nemzeti érdekek érvényesítésével tökéletesen ellentétes döntést hozott egy olyan különleges helyzetben, amikor az oly gyakran emlegetett szovjet "nyomás" valójában egyértelműen a magyar társadalom érdekeit szolgálta, s ezért ennek a történelmi jelentőségű ajánlatnak az elutasításáért súlyosan elmarasztalható. Valójában az 1956 utáni megtorlásokat követően Kádár egész regnálása alatt ez tekinthető az általa elkövetett legsúlyosabb politikai hibának.

4. A KÁDÁRI KÜLPOLITIKA JELLEGZETESSÉGEI

A Kádár-korszakban a magyar külpolitika fő célkitűzése az 1956-os forradalom után fokozatosan és nagy céltudatossággal létrehozott politikai stabilitás mindenáron való fenntartását szolgáló bel- és gazdaságpolitikai célok sikeres megvalósításához szükséges nemzetközi feltételek megteremtése volt. Ennek érdekében a kádári vezetés mind a szovjet, mind pedig a nyugati államok felé a *megbízható, kiszámítható partner* szerepét igyekezett alakítani. Emellett a kádári külpolitika egyik sajátossága az volt – különösen a hetvenes évek végéig – hogy szándékosan és céltudatosan törekedett a nyilvánosság szférájában a "láthatatlanságra", vállalva ezzel, hogy a közvélemény keleti irányban ezt szükségtelenül

¹⁶ Kádár János az MSZMP KB 1961. június 10-i ülésén tartott beszámolójában elmondta, hogy volt olyan év, (1957), amikor Magyarország a nemzeti jövedelemnek mindössze 2.7%-át fordította védelmi kiadásokra. Ez a "tarthatatlan" helyzet most változni fog, 1961-ben 7,7%, a második ötéves terv során pedig évi 9-10% lesz a honvédelem részesedése. MOL, M-KS-288. f/4./41. ö.e.

eltúlzott lojalitásnak, nyugati irányban pedig a túlzott passzivitásnak tekinti. A vezetés ugyanakkor valójában igyekezett az ily módon önmaga számára önként beszűkített mozgásteret minél hatékonyabban kihasználni, alapvető célja azonban mindvégig az 1956 után megvalósított viszonylag önálló *belső fejlődés* feltételeinek megőrzése volt.

Új megközelítést alkalmaztam a kádár-korszak külpolitikájának elemzésénél: a magyar külpolitika mindenkor mozgásterét nem pusztán a Szovjetuniótól való nyilvánvaló függés, hanem egy sokkal bonyolultabb, *hármass determináció* határozta meg.¹⁷ Evidens korlátozást jelentett a szovjet birodalomhoz tartozás, másfelől viszont az országnak a fejlett *nyugati* technológiára és később a kölcsönökre való utaltsága hasonlóan erős kötöttségnek bizonyult. Ugyanakkor, a fenti két meghatározottság figyelembevételével, a magyar külpolitikának a hatvanas évek elejétől mindvégig manővereznie kellett a keleti blokk valamennyi államának aktív részvételével a sajátos érdekek érvényesítéséért folytatott *össz-kelet-közép-európai lobbiküzdelemben* is. A magyar külpolitika számára ez a hármass determináció valamilyen formában és mértékben már az ötvenes évek közepétől érvényesült, majd a hatvanas évek közepétől a szovjet dominancia mellett fokozatosan egyre nagyobb szerepet kapott a nyugati és a kelet-európai faktor. A három tényező jelentősége így fokozatosan egyre inkább hasonló súlyúvá vált, még ha ez a maga idejében a külvilág számára egyáltalán nem, vagy csak kevésbé volt is érzékelhető.

Ez a teória ugyanakkor tágabb összefüggésben is értelmezhető, és bizonyos megszorításokkal alkalmazható az egész szovjet blokkra is. A fenti hármass determináció, különösen az 1960-as évek elejétől, érvényesnek tekinthető a lengyel, román, kelet-német¹⁸, és kisebb mértékben a csehszlovák és a bolgár külpolitikára is.

A *Szovjetunióval* való viszonyban Magyarország – Kádár patrónusának, Hruscsovnek 1964 októberében történt váratlan leváltása után is, egészen 1989-ig – a lojális, megbízható, kiszámítható partner szerepét alakította. A szovjet–magyar viszony elemzésénél új kategóriát vezettem be: magyar vezetés a *konstruktív lojalitás* politikájának érvényesítésére törekedett. Ennek a magatartásnak a fő jellemzői egyfelől a *konfliktuskerülés* – elsősorban a politikai kérdések terén és főként a multilaterális fórumokon –, a *rugalmasság* és a folyamatos *alkalmazkodás* a szovjet igényekhez, valamint a *kooperációs hajlandóság*. A *konstruktív lojalitás* másfelől azt jelentette, hogy mindez egyáltalán nem zárta ki a határok folyamatos tesztelését és tágítását. Az alapelv egészen 1988-ig lényegében ez volt: ami nem tilos, azt (talán) szabad. Ennek a politikának lényeges eleme volt, hogy a magyar vezetés – éppen a jó magaviseletéből fakadó megbízható partneri státusát kihasználva – a *kétoldalú kapcsolatok keretén belül* a szovjet vezetés álláspontját igyekezett folyamatosan olyan irányba befolyásolni, amely megfelelt az ország és általában a kelet-közép-európai országok – a szovjetekétől gyakran eltérő – aktuális érdekeinek.

Ez a törekvés persze nem mindig járt eredménnyel, sok esetben azonban sikerült komoly pozitív hatást gyakorolni a moszkvai vezetőkre a kelet–nyugati viszony alakulását érintő, alapvető kérdésekben is. A kooperatív magatartásnak volt még egy hozadéka. Mivel a magyar vezetés alapvető célja mindvégig az 1956 után megvalósított, viszonylag önálló *belső fejlődés* feltételeinek megőrzése volt, igen nagy jelentősége volt a hazai gazdaság működőképessége fenntartásában a szovjet–magyar gazdasági kapcsolatoknak, s mindenekelőtt a szovjet nyersanyag- és energiaszállítások zavartalan biztosításának. Mintegy cserébe azért, hogy a politikai kérdésekben a magyarok általában kifejezetten kerültek a konfliktusokat, a szovjetek többnyire elnézték, hogy a kétoldalú gazdasági tárgyalások során a saját érdekeik érvényesítéséért küzdő szakemberek viszont gyakran igen nehéz partnereknek bizonyultak, akiknek általában sikerült elérniük, hogy e politikai kooperációért az ország időről időre gazdasági téren kapjon kompenzációt.

A *nyugati kapcsolatok* folyamatos fejlesztését Magyarország számára mindenekelőtt a gazdasági szükségszerűség diktálta. A politikai stabilitás fenntartását és az életszínvonal folyamatos növekedését célzó kádári koncepció érvényre juttatását ugyanis csak működőképes és a folyamatos növekedést is

¹⁷ Erről bővebben lásd Békés Csaba: „Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben, 1968–1989”. In: *Magyar külpolitika a 20. században* (szerk. Gazdag Ferenc – Kiss J. László). Budapest: Zrínyi Kiadó, 2004. 133–172. o.

¹⁸ Az NDK esetében a Nyugathoz fűződő kapcsolatokat mindenekelőtt az NSZK-val fennálló sajátos és rendkívül ellentmondásos viszony jelentette.

biztosító gazdaság tette lehetővé. A hatvanas évektől kibontakozó világ gazdasági folyamatok közepette egyre nagyobb szerepe lett a rendkívüli gyorsasággal fejlődő, modern technológia alkalmazásának. Ezen a téren viszont az ország egyértelműen a nyugati kapcsolatokra volt utalva, hiszen a haditechnikát és az űrkutatást leszámítva, a szovjet technológia ekkor is legalább olyan mértékben volt lemaradva a nyugatitól, mint az ötvenes évek elején, és a lemaradás üteme nem csökkent, hanem folyamatosan nőtt. A hiánygazdaság sajátosságaiból adódóan, még az adott esetben megfelelő színvonalú termékekre sem lehetett számítani, mivel azokból a Szovjetunió legtöbbször egyszerűen nem tudott (eleget) szállítani.

A keleti blokk országaival szemben alkalmazott embargós politika is valójában ösztönzőleg hatott, hiszen a magyar vezetés csak a kelet–nyugati kapcsolatok radikális javulásától várhatta a korlátozások feloldását. Magyarország ezért a hatvanas évek közepétől – a mindenkor szovjet tolerancia határai között – intenzíven fejlesztette kapcsolatait a nyugat-európai országokkal, ami az egyik fő motorja lett az enyhülési politika kibontakozásának. A hetvenes évektől jelentkező, látványos eredményeknek azonban nem csak pozitív hatásuk volt: az állandó tőkehiánytól szenvedő ország nyugati hitelek nagymértékű igénybe vételére kényszerült, s ez az időközben bekövetkezett két olajválság hatására végül olyan adósságspirál kialakulásához vezetett, amelynek jelentős szerepe volt abban, hogy 1988–1989-re, a rendszerváltás idejére az ország a gazdasági csőd szélére sodródott. Van olyan vélemény is, amely szerint az IMF-hez 1982-ben történt csatlakozástól a rendszerváltásig terjedő időszakban a Nyugattól való gazdasági függés valójában meghatározóbbá vált, mint az ország keleti blokkhoz tartozása.¹⁹

A *szovjet blokkon belül* érvényesülő, ám kifelé alig látható *lobbi politikáról* valamint a blokkon belül szerveződő *virtuális koalíciókról* a tézisek elején már volt szó. A Varsói Szerződés és a KGST tanácskozásain valamint a kommunista csúcstalálkozókon a magyar fél rendszerint e szervezetek működőképességének javításáért lépett fel, ami nem csak a szovjet akaratnak felelt meg, hanem ez többnyire egybeesett a magyar gazdaság sajátos igényeivel is, hiszen például a termelési kooperáció irányvonala komoly kivitelezés esetén sokat segíthetett volna a magyar ipari termékek versenyképesebbé tétele terén. Ugyanakkor fontos magyar érdek volt, hogy a KGST együttműködés ne váljon a nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztésének akadályává. A tagországok közötti vitákban a magyarok sokszor közvetítőként léptek fel, konkrét kérdésekben pedig pragmatikus alapon hol az egyik, hol a másik táborhoz csatlakoztak. A KGST fejlesztési irányai ügyében a fejlettebbek, vagyis az NDK, Csehszlovákia, Lengyelország mellé sorakoztak fel, míg a német kérdésben azokat (Bulgária, Csehszlovákia, Románia) támogatták, akik az NSZK-val való gazdasági kapcsolatok erősítése mellett érveltek.

5. MAGYARORSZÁG ÉS A PRÁGAI TAVASZ

A prágai változások 1968 januárjában a magyar vezetést is váratlanul érték, noha a Csehszlovákiában a hatvanas évek közepétől folyamatban lévő és a magyarokkal sok rokon vonást mutató gazdasági reformról megfelelő ismeretekkel rendelkeztek. Amíg azonban a Magyarországon éppen ekkor induló Új Gazdasági Mechanizmus bevezetésére evolúciós úton, szovjet jóváhagyás mellett került sor, az 1967 decemberi és 1968 januári prágai fejlemények – új emberek és egy radikálisan új stílus megjelenése a CSKP legfelső vezetésében – már kezdettől fogva az 1956 októberi lengyelországi legitimációs válság rémképét vetítették előre Moszkvában és a szovjet blokk legtöbb országában. Pedig a java még hátra volt, hiszen ma már világos, hogy az ekkor megindult és később egyre inkább kiteljesedő gyors demokratizálódási folyamat külső fegyveres beavatkozás nélkül 1968 őszére előbb a revizionista vonal győzelméhez, majd a CSKP szociáldemokrata párttá történő átalakulásához és végül rendszerváltáshoz, azaz egy nyugati típusú parlamentáris demokrácia megteremtéséhez vezetett volna,

¹⁹ Csaba László: Változó erőterben – változó egyensúlyozás. Adalék Magyarország háború utáni gazdaságtörténetéhez. In: Majtényi György-Szabó Csaba (szerk.) *Távolodás és közelítések. Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Kossuth Kiadó, 2008, 207-216.

ahogyan ez külső kontrol hiányában 1989–1990-ben néhány hónap alatt meg is történt. Éppen ezt a lehetséges forgatókönyvet nevezte annak idején a szovjet vezetés „lopakodó ellenforradalomnak”. 1968 augusztusa után azonban nem lett volna túlságosan népszerű dolog az akkori szovjet értékeléssel független elemzőknek egyetérteni, így alakult ki a „dubceki” emberarcú szocializmus mítosza, amely szerint a kommunista rendszert Csehszlovákiában valójában nem fenyegette veszély, a szovjetek így nem egy ellenforradalmi kísérletet, hanem egy ártatlan reformfolyamatot fojtottak el katonai beavatkozással. Sajátos módon ez a körülmény okozta, hogy a fent vázolt realista értékelés még 1990 után is csak nagyon lassan tudott teret nyerni.²⁰

A potenciális veszélyt Kádár János és a magyar vezetés is kezdettől fogva érzékelte, ezért mindvégig abban reménykedtek, hogy Prágában végül tudomásul veszik majd a realitásokat, és maguk a csehszlovák vezetők terelik vissza a reformokat olyan mederbe, amely Moszkva számára még elfogadható. A csehszlovákiai válsággal kapcsolatos magyar álláspontot ezért végig az a kettősség jellemezte: ennek megfelelően Kádár a csehszlovák vezetőket kezdettől fogva óvatosságra, a reformok lassítására, a realitások tudomásul vételére intette, míg a szovjeteket és a tábor többi vezetőjét július közepéig – sőt, Moszkva esetében még azt követően is – arról igyekezett meggyőzni, hogy tanúsítsanak több megértést és nagyobb türelmet a prágai fejlemények iránt, a politikai megoldás keretei még nem merültek ki Csehszlovákiában. Kádár részben önként vállalt, részben pedig Brezsnyev által szorgalmazott közvetítői tevékenysége kétoldalú illetve multilaterális találkozókra bontakozott ki. Kádár 1968 januárja és augusztusa között kilenc alkalommal találkozott Dubcekkal, ebből ötször bilaterális alapon (három alkalommal titokban), négyszer pedig többoldalú értekezleten.

Egy többé már nem megbízható pártvezetés és az egyre veszélyesebben szabad sajtó léte mellett augusztus elejére Moszkva már sem a csehszlovák állambiztonsági szervekben, sem pedig az ország katonai vezetésében nem bízott, mivel hűségük erősebbnek mutatkozott a prágai vezetéshez, mint a Szovjetunióhoz. Így tehát lényegében ugyanazt a négy tényezőt, melyek megfontolása a katonai beavatkozásra vonatkozó döntés meghozatalához vezetett Magyarországon 1956-ban, hasonlóan súlyos válság jeleinek tekintették Csehszlovákia esetében 1968-ban, és ennek felismerése közvetlenül elvezette Moszkvát a katonai beavatkozáshoz, véget vetve ezzel a prágai tavasznak.²¹ Míg *morális* tekintetben mindkét akció súlyosan elítélendő durva beavatkozás volt egy formálisan független szövetséges állam belügyeibe, *réálpolitikai* értelemben a szovjet vezetés, saját birodalmi érdekeit szem előtt tartva mindkét esetben racionális döntést hozott.

6. MAGYARORSZÁG, A NÉMET KÉRDÉS ÉS AZ EURÓPAI BIZTONSÁG

Ma már világos, hogy a szovjet *Westpolitik* kiemelt célja valójában már a hatvanas évek közepétől az európai biztonságnak a keleti blokk érdekei alapján való megteremtése volt. Ez nem kevesebbet jelentett, mint a második világháború utáni helyzet nemzetközi rendezését, vagyis az 1945 után létrejött európai status quo kodifikálását. A probléma középpontjában a német kérdés állt, s a megoldásra váró feladatok között olyan mindaddig megoldhatatlannak bizonyult ügyek voltak, mint az Odera–Neisse-határ, illetve az NDK elismerése, Nyugat Berlin státusa és a két német állam viszonya, valamint a szovjet blokk országok számára a diplomáciai kapcsolat felvétele az NSZK-val.

1965-től a szovjet diplomácia komoly kampányba kezdett egy pán-európai biztonsági konferencia megrendezése érdekében, s ettől fogva – szoros összefüggésben a német kérdés rendezésére irányuló törekvésekkel – ez az ügy az 1970-es évek közepéig tartó időszak központi problémájává vált. A VSZ 1966. júliusi bukaresti felhívása az adott körülmények között még nem volt alkalmas arra, hogy elindítsa a konferencia előkészítésének folyamatát. A deklarációval kapcsolatos nyugati reakciók elemzése alapján a szovjetek ezért úgy döntöttek, hogy nagyszabású és átfogó politikai kampányt

²⁰ Ezt az értelmezést első ízben egy Prágában megrendezett nemzetközi konferencián adtam el elő: Prague 1968 and the World. The New Archival Evidence. Prága, 1994. március 3-5.

²¹ Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok kereszttüzében, 1945–1990.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2004, 233.

indítanak Nyugat-Európa meggyőzése érdekében, mégpedig egyidejűleg a kormányzati erők és a társadalmi tényezők szintjén.

A nyugati *kormányzati körök* meggyőzése ügyében a szovjet vezetők határozottan szorgalmazni kezdték, hogy az egyes VSZ-tagállamok kétoldalú tárgyalások során igyekezzenek meggyőzni a nyugat-európai államokat a szovjet blokk kezdeményezésének jelentőségéről a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztése terén. A szovjet blokk kampányának célja egyértelműen az ekkori legfontosabb szovjet stratégiai cél előmozdítása, vagyis az európai biztonsági konferencia létrehozása, ezáltal pedig a második világháború után kialakult európai status quo szentesítése volt. A folyamat nem elhanyagolható melléktermékeként azonban a kelet-közép-európai országok, köztük Magyarország is teljesen „legálisan” nyugati politikai kapcsolataikat erősítették meg. A „feladat” teljesítése közben, az intenzív tárgyalások során ezek az államok olyan tárgyalási rutinra tettek szert, amellyel korábban nem rendelkeztek, s mindez jelentősen hozzájárult *gyorsított ütemű emancipációjukhoz* a kelet–nyugati viszony struktúráján belül. A hatvanas évek elején még mint „csatlós országok” szerepeltek a nyilvános nyugati közbeszédben és a nyugati hatalmak titkos politikai irataiban egyaránt, az évtized végére azonban – az NDK kivételével – már elfogadott, legitim partnerként jelentek meg a nemzetközi politikában. S ez nem egyszerűen a kelet–nyugati viszony radikális átalakulását eredményező enyhülési politika járulékos következménye volt, hanem jelentős részben saját jogon szerzett, minőségileg új státus, amelynek megszerzését elsősorban a hatvanas évek közepétől a nyugat-európai államokkal folytatott, a biztonsági konferencia előkészítését szolgáló kétoldalú tárgyalások sorozata tette lehetővé.

A keleti blokk képviselte a világpolitika nagy és rendezésre váró kérdéseiben mindeztidáig a Szovjetunió feladata és egyben privilégiuma volt. Az európai biztonság kérdésének rendezése érdekében ekkor a szovjet vezetés igyekezett „helyzetbe hozni” szövetségeseit a világpolitika porondján, és közben egyre inkább rákényszerült, hogy korlátozott értelemben ugyan, de maga is partnernek tekintse őket. Az EBK-folyamat előkészítő szakasza tehát döntő jelentőségű volt a kelet-közép-európai államok számára abban, hogy az évtized végére többé-kevésbé *emancipálódtak* mind a saját szövetségi rendszerükön, mind pedig a kelet–nyugati viszonyon belül. Mindennek köszönhetően a helsinki értekezlethez vezető több éves előkészítő tárgyalásokon a Szovjetunió európai szövetségesei – köztük Magyarország – már korántsem egyszerűen a szovjet akarat végrehajtóiként vettek részt, hanem sok esetben önálló tényezőként jelentek meg, és nem ritkán a folyamatok irányításában is központi szerepet játszottak.

Az európai biztonsági konferencia megvalósításához vezető úton fordulópontot jelentett a Varsó Szerződés tagállamainak 1969. március 17-i budapesti felhívása, amelyben a VSZ első ízben jelezte, hogy *előfeltételek nélkül* hajlandó az értekezlet megrendezésére. Ennek a rendkívül heves belső viták eredményeként létrejött történelmi kompromisszumnak a létrehozásában egy magyar–szovjet–román virtuális koalíció létrejötte játszott kulcsszerepet.

Az EBEÉ keretében 1973 júliusa és 1975 augusztusa között Helsinkiben és Genfben folytatott tárgyalások során Magyarország a magyar külpolitika fő alapelvét, a konstruktív lojalitást alkalmazva aktívan vett részt a munkában, folyamatosan egyeztetve a szovjetekkel és a többi VSZ-tagállammal. A magyarok, a románokéval éppen ellentétes taktikát folytatva, a legkevésbé sem törekedtek látványos fellépésekre, hanem többnyire csendben, de rugalmasan és hatékonyan igyekeztek a két tábor között közvetíteni. A nyugati államokkal folytatott tárgyalásokon a VSZ álláspontját propagálták, a szovjet blokkon belül pedig az elfogadhatónak tekintett nyugati javaslatokat próbálták meg „eladni”. Így a magyarok által a VSZ fórumain történt egyeztetések során előterjesztett javaslatok jelentős része valójában eredetileg valamelyik nyugati, semleges, vagy NATO-tag tárgyalópartnertől származott. Ez azt mutatja, hogy ekkor már bizonyos értelemben egy összeurópai lobbifolyamat kezdetéről beszélhetünk, ahol a keleti és nyugati partnerek a közös cél érdekében kölcsönösen befolyásolni tudták egymás pozícióit.

7. AZ ENYHÜLÉS „FOGSÁGÁBAN”, 1975–1985

Az 1975-ös helsinki egyezmény tovább növelte az ország nemzetközi tekintélyét, mivel az emberi jogokkal kapcsolatos, a keleti országok által nem nagy lelkesedéssel vállalt kötelezettségek teljesítése a magyar vezetésnek okozott a legkevesebb gondot. Helsinki után egy fokozatosan formálódó, a tömb-szemléletet egyre inkább zárójelbe tevő *közös európai tudat* kialakulását jelző folyamat erősödött fel, és az egyre intenzívebb kelet–nyugati párbeszédben Magyarország fontos szerepet játszott. Részben éppen a magyar vezetésnek köszönhető az is, hogy a nyolcvanas évek elején Európában nem került sor a kelet-nyugati kapcsolatok jelentős megromlására.

A magyar vezetés a Helsinki Egyezmény aláírása után azonnal megkezdte az ott elfogadott alapelvek gyakorlatba történő átültetését. Ezért a magyar kormány 1976-ban – a szovjet blokkból egyedül – 19 nyugati ország, köztük az Egyesült Államok részére juttatott el olyan javaslatcsomagot, amelyben a bilaterális politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok intenzív fejlesztését szorgalmazta.²² A magyar diplomácia mindvégig aktív közvetítő szerepet játszott az utókonferenciák során is (Belgrád, Madrid, Bécs), amelynek köszönhetően 1985-ben Budapest rendezhette meg az Európai Kulturális Fórumot. Helsinki után egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a szovjet blokkban Magyarország lett a biztonsági konferencia és az időközben kibontakozott enyhülés első számú haszonélvezője. A nyitott gazdaságú, azaz nagy mértékben külkereskedelem-függő ország számára ugyanis kulcsfontosságú volt – és egyre inkább létkérdéssé vált – a nyugati kapcsolatok zavartalan fejlesztése, amihez a helsinki folyamat sikere kiváló lehetőséget teremtett. Másfelől viszont a nyugati oldalon Helsinki után kibontakozott emberi jogi kampány éppen Magyarországot érintette a legkevésbé negatívan, sőt a folyamatos összehasonlítás felértékelte a magyarországi viszonyokat. A helsinki folyamat kiteljesedése ugyanakkor nem kevesebbet jelentett, mint *Európa virtuális egyesítésének* lehetőségét, melynek során az európai status quo fenntartása és hosszú távú elismerése mellett a cél a *civilizált viszonyok* megteremtése volt Európa keleti és nyugati fele között. Ez a felismerés ekkortól a magyar külpolitika egyik vezérfonalává vált, és alapvetően meghatározta az ország nemzetközi kapcsolatait – egészen a rendszerváltásig.

A magyar külpolitika már a hetvenes évek végétől sajátos, relatív önállóságra tett szert. Ennek egyik fő jellemzője az volt, hogy az 1977-ben elfogadott új külgazdasági stratégia, illetve újabb nyugati nyitás eredményeként Magyarország éppen azokban az években épített ki rendkívül intenzív gazdasági és politikai kapcsolatokat a nyugati államokkal, amikor a szuperhatalmak viszonya a kubai rakétaválság óta nem tapasztalt mélypontra jutott, részben a hetvenes évek közepétől a fegyverkezési verseny miatt bekövetkezett újabb elhidegülés, részben Afganisztán szovjet megszállása, illetve az eurorakéta válság következtében. Az Afganisztán 1979 decemberében történt szovjet megszállása és Gorbacsov 1985-ben történt hatalomra kerülése közötti periódus valójában korábban soha nem látott dinamikus fejlődést hozott Magyarország nemzetközi kapcsolataiban. 1982-ben, hosszú évek sikertelen próbálkozásai (szovjet vétők) után sikerült belépnie a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba, s 1981-től már az Európai Gazdasági Közösséggel is puhatólódzó tárgyalások folytak a kapcsolatok hivatalos felvétele céljából. Ezt végül nem a moszkvai vezetés, hanem a szovjet–NSZK viszony alakulásának veszélyeztetése miatt aggódó Helmut Schmidt kancellár hiúsította meg, aki az 1982 áprilisában Bonnba látogató Kádárt határozottan lebeszélte a tervről.²³ Ebben az időszakban rendkívül intenzívvé váltak a legfelső illetve magas szintű kapcsolatok a nyugati országokkal.²⁴ Kádár 1982-ben újra Bonnba, 1985-ben Londonba látogatott. Magyarországon 1982-ben fogadták François

²² MOL M-KS 288. f. 32. cs. 1985, 15. d.

²³ Horváth István – Németh István: ... és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység, 1945–1990. *Legenda és valóság*. Budapest, Magvető, 1999, 173–176. A szerződés megkötésére illetve az EKG és Magyarország közötti hivatalos kapcsolatok felvételére végül 1988 szeptemberében került sor.

²⁴ A legfelső szintű látogatások sorozata már a hetvenes évek második felében megkezdődött: Kádár 1977-ben Bonnban és Rómában, 1978-ban Párizsban járt, 1977-ben pedig Raymond Barre francia miniszterelnök, majd 1979-ben Helmut Schmidt nyugatnémet kancellár látogatott Magyarországra.

Mitterand francia elnököt, 1983-ban George Bush amerikai alelnököt, 1984-ben pedig, az eurorakéta válság kellős közepén néhány hónap leforgása alatt Helmut Kohl kancellárt, Margaret Thatcher brit és Bettino Craxi olasz miniszterelnököt.²⁵ (Utóbbiakat annak ellenére, hogy mind Nagy-Britannia, mind pedig Olaszország a hivatalosan „büntetésben lévő” országok közé tartozott, mivel befogadott amerikai rakétákat.)

A kedvező kapcsolatépítési körülményeket sajátos módon előmozdította az is, hogy Lengyelország az 1981-es szükségállapot bevezetésével időlegesen elveszítette a nyugati államok szimpátiáját, Románia pedig egyre fokozódó elnyomó belpolitikája következtében vált népszerűtlenné. Az afganisztáni szovjet intervenciót követő néhány éves átmeneti időszakban ezért Magyarország kivételes szerephez jutott a kelet–nyugati kapcsolatok alakítása terén. Mint a keleti blokk legszalunképesebb országa, favorit lett a Nyugat szemében, s ebből adódóan kiemelkedő szerepet játszott a két tábor közötti párbeszéd fenntartásában, az enyhülés eredményeinek megőrzésében. Ez a helyzet Gorbacsov színre lépése után változott meg, amikor az új szovjet vezető maga lett a Kelet–Nyugat közti párbeszéd elsődleges előmozdítója. A magyar külpolitika ezt követően is mindvégig megőrizte kezdeményező és közvetítő jellegét, de a Szovjetunió mellett már csak másodlagos szerephez juthatott.

8. A SZOVJET BLOKK KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT, 1985–1990

Gorbacsov kezdettől fogva arra törekedett, hogy világossá tegye: a Szovjetuniónak a kelet-európai szövetségesekkel fenntartott viszonyát új alapokra kívánja helyezni. Kétségtelen, hogy minden korábbi szovjet vezetőnél komolyabban gondolta, hogy ha nem is *egyenlő*, de az addiginál lényegesen *egyenlőbb*: a szovjet *gyámkodásnak* egyszer s mindenkorra véget vető,²⁶ a tapasztalatok átadása terén *valódi kölcsönösséget* érvényesítő, a szocialista modellen *belüli* útkeresés jogát a gyakorlatban is elismerő, a szövetségi rendszer tiszteletben tartása mellett relatíve önálló politizálásra lehetőséget nyújtó viszonyt kell kialakítani a kelet-európai szövetségesekkel.

Mindez azonban korántsem jelentette a Brezsnyev-doktrína feladását, vagyis Kelet-Európa országai számára a valóban szabad választás jogának elismerését, beleértve ebbe a szocialista rendszer felszámolásának és a parlamenti demokrácia helyreállításának lehetőségét is. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert Gorbacsov egykori reformer munkatársai és nyomdokaikban számos elemző ma már igyekeznek úgy beállítani a dolgokat, hogy a Brezsnyev-doktrína elvetésére lényegében már 1985–1986 folyamán sor került, sőt egyesek úgy érvelnek, hogy mindez tulajdonképpen már 1981-ben megtörtént, amikor Lengyelországban nem került sor szovjet beavatkozásra.²⁷ Ezzel szemben a ma ismeretes források alapján egyértelműen megállapítható, hogy érdemi koncepcionális változás ezen a téren 1988 közepéig egyáltalán nem történt. Amikor pedig az év második felében, illetve 1989 elejére fokozatosan elfogadottá vált az a tétel, hogy ki kell zárni a szovjet katonai beavatkozás lehetőségét az egyes szocialista országokban esetleg bekövetkező válságok esetén, ezt a tézist még mindig abban a reményben fogalmazták meg, hogy a várható radikális változások végeredménye a *szocializmus új modelljének* a kialakítása lesz. Egy olyan új modellé, amely éppen megújulási képességéből fakadó népszerűségének köszönhetően akár valódi szabad választásokon is képes lesz biztosítani a kommunista párt domináns szerepét a politikai életben.

²⁵ Emellett nagy számban valósultak meg miniszterelnöki, miniszteri szintű látogatások is.

²⁶ Az 1986. novemberi moszkvai kommunista csúcstalálkozón Gorbacsov kifejezetten hangsúlyozta a gyámkodás politikájának teljes feladását. Kádár János felszólalása az MSZMP PB 1986. november 18-i ülésén, MOL M-KS-288-5/1983.ő.e.

²⁷ Mindenekelőtt Anatolij Csernyajev és Georgij Sahnazarov hangoztatták ezt a tételt az elmúlt néhány évben többek között az 1998 májusában megrendezett musgrovi konferencián, A konferencia előadásainak szövegét közli: Tom Blanton–Svetlana Savranskaya–Vladimir Zubok (Eds.) *Masterpieces of history. The peaceful end of the Cold War in Europe, 1989*, CEU Press, 2010, 99-216.

Azt is fontos látni, hogy érdemi fordulat a szovjet külpolitikában csak 1988 közepétől következett be. A moszkvai vezetés csak ekkor látta be, hogy a Szovjetunió és az egész szovjet blokk súlyos válságban van. A VSZ 1988. júliusi varsói ülésén Eduard Sevarnadze nyíltan beismerte, hogy a Szovjetunió “válság előtti helyzetben van”, s így nem bírja tovább az állandósult fegyverkezési versenyt a Nyugattal, amely “minden területen” felülmúlja a keleti tábor. Ezért azt hangsúlyozta, hogy a fegyverkezési verseny megállításának abszolút prioritást kell adni, és minden lehetőséget meg kell ragadni megállapodások elérésére.²⁸ Ekkor a szovjet birodalmi “centrum” megmentése logikusan és szükségszerűen vált abszolút prioritássá, amelyhez képest a birodalom kelet-európai periferiájának megtartása fokozatosan elvesztette korábbi jelentőségét. Ezt a helyzetet *Breszt-Litovszk szindrómájának* neveztem el.²⁹

Mindezek következtében Kelet-Közép-Európát illetően 1988 közepétől két ponton következett be alapvető, és a régió sorsát meghatározó változás a szovjet politikában: az egyik a “szocialista pluralizmus” elvének elfogadása, a másik pedig a szövetségi viszonyban egy új stratégia, a Brezsnyev-doktrína *lebegtetésének* bevezetése volt. Gorbacsov az 1988. júniusi pártkonferencián minden előzetes teoretikus előkészítés nélkül kifejtette, hogy minden népnek jogában áll megválasztani a maga társadalmi-gazdasági rendszerét. A legfontosabb célja ezzel az lehetett, hogy a Szovjetunióknak a kelet-európai országokkal való kapcsolatának egyre kritikusabbá váló témakörében olyan új, nyilvános *diskurzust* vezessen be, amely a korábbinál lényegesen nagyobb mozgásteret és *manőverezési lehetőséget* biztosít a szovjet reformerek számára, megteremtve ezzel a folyamatosan változó helyzetre való rugalmas reagálás esélyét.

A fent idézett tételt Gorbacsov és a vezetés más tagjai 1988–1989 folyamán számos változtatban megismételték, hamarosan kiegészítve azt a katonai erő alkalmazásáról való lemondás ígéretével. Ezeknek a többfunkciós, azaz valamennyi érdekelt félhez egyszerre szóló és *szándékosan kétértelmű* nyilatkozatoknak a lényege az volt, hogy *implicit módon* elvetették ugyan a szovjet beavatkozás lehetőségét, de *kategorikusan* sohasem mondták ki, hogy ebből következően a Szovjetunió akkor sem fog beavatkozni valamely kelet-európai szövetségese belügyeibe, ha ott a politikai átalakulás *horribile dictu* a szocializmus teljes feladásához és nyugati típusú parlamenti demokrácia helyreállításához vezetne.³⁰ Vagyis az egyes országok szabad döntésére vonatkozó tételt mindenki saját érdekei és vágyai szerint értelmezhetette, miközben az – az átmeneti viszonyoknak megfelelően – magában foglalta az ellentétes interpretáció esélyét is. Ráadásul mindez kiegészült a kelet-európai országokkal fenntartott felső szintű kétoldalú kapcsolatok szintjén gyakorolt bizalmas tájékoztatás és “orientálás” módszerével. A fenti “dialektikus” megközelítés ebben a viszonyban lényegesen konkrétabb formában jelentkezett. Grósz Károly 1989. március végi moszkvai látogatása során például Gorbacsov egyfelől kijelentette, hogy “ma teljesen ki kell zárni a szocialista országok belügyeibe való beavatkozás megismétlődésének lehetőségét,” egyúttal azonban azt is hangsúlyozta, hogy “saját magunkra és másokra gondolva a határokat világosan meg kell húzni. Demokráciára van szükség, az érdekek harmonizálására. *A határ azonban a szocializmus megőrzése* (kiem.- B.Cs.) és a stabilitás biztosítása.”³¹

²⁸ Békés Csaba: Vissza Európába. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988-1990. In: A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal tárgyalások 1989-ben 7. kötet. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok. Főszerk.: Bozóki András, Új Mandátum kiadó, Budapest, 2000. 793.

²⁹ Uo. 800.

³⁰ Jellemző példa erre, hogy Helmut Kohl és Mihail Gorbacsov 1989. június 14-i bonni megbeszélésén a szovjet vezető kifejtette; a Brezsnyev-doktrína nem érvényes többé, nem sokkal később viszont arról beszélt, hogy Kelet-Európában a szocializmus új modelljének megvalósítása felel meg a Szovjetunió érdekeinek. In: Blanton-Savranskaya-Zubok (2010). 476-478.

³¹ Jelentés a Politikai Bizottság tagjai részére Grósz Károlynak 1989. március 23-24-én a Sszovjetunióban tett látogatásáról, In: Békés Csaba, Malcolm Byrne, Kalmár Melinda, Ripp Zoltán, Vörös Miklós, (szerk.) *Rendszerváltozás Magyarországon 1989-1990*. A dokumentumokat gyűjtötte

A Brezsnyev-doktrína *lebegtetése* 1988 közepétől valójában a szovjet vezetés egyetlen “fegyvere” volt, amellyel ideig-óráig befolyásolni tudta a Kelet-Európában zajló politikai folyamatokat, mivel ekkortól Gorbacsov és munkatársai valóban lemondtak a katonai beavatkozás lehetőségéről. Fontos látni azt is, hogy a kelet-közép-európai átalakulással kapcsolatos nyugati politika a valóságban alapvetően ellentétes volt azzal, amit az egykori nyugati politikusok memoárjaikban állítanak. Az európai kontinens destabilizálódása elkerülésének érdekében az USA és a nyugat-európai országok vezetői nem csak hogy érdemben nem segítettek elő a demokratikus átalakulást a régióban, hanem kifejezetten *fékező hatást* gyakoroltak az átalakulás folyamatában. Mivel 1989-ig sem Washingtonban, sem pedig Nyugat-Európában nem számoltak azzal, hogy a kelet-európai fejlemények elvezethetnek a kommunizmus teljes bukásához, és még kevésbé számítottak a Szovjetunió összeomlására, a régió sorsa – mint a korábbi évtizedekben mindig – logikusan alárendelődött a gorbacsovi vezetéssel fenntartott, egyre javuló és egyre ígéretesebb viszony érdekeinek. A peresztrojka sikerében érdekelt nyugati politikusok számára a szovjet biztonsági érdekek maximális figyelembe vétele volt a fő szempont, s ennek elsődleges biztosítékát az európai, illetve a kelet-európai status quo fenntartásában látták. Morális alapon ugyan támogatták az egyes országokban végbemenő, a demokratikus átalakulás irányába mutató fejlődést, illetve az ezekért a célokért küzdő ellenzéki erőket, mindezeknél sokkal fontosabbnak számított a *stabilitás* minden áron való fenntartása. Ennek érdekében az átalakulásban élen járó magyar és lengyel vezetőket – a hatalmon lévő kommunistákat és az ellenzéket egyaránt – folyamatosan és határozottan arra buzdították, hogy a stabilitás fenntartása érdekében csökkentsék a változások ütemét. A status quo fenntartásában továbbra is kulcsszerepet szántak a Varsói Szerződésnek, Egon Bahr, az SPD Elnökségének tagja például a következőkre figyelmeztetett: “A Szovjetunió számára a határ ott húzódik, hogy a sajátos út keresése ne veszélyeztesse a Varsói Szerződés egységét. Nagyon fontos, hogy valamennyi magyarországi párt között konszenzus jöjjön létre arról, hogy ezt a határt senki se lépje át.”³²

9. A RENDSZERVÁLTÁS NEMZETKÖZI KONTEXTUSA, 1988–1990

Minőségi változás a külpolitikában – akárcsak a belső átalakulás terén – 1988 közepétől következett be. Ez a fordulat azonban nem Kádár János leváltásával vagy a májusi pártkonferenciával volt összefüggésben, hanem a nemzetközi politika színterén bekövetkezett jelentős pozitív változásokkal. Ekkor kezdett körvonalazódni az a koncepció, amely a kialakulóban lévő és az együttműködésre épülő új világrendben a Kelet és a Nyugat között *híd szerepet* szánt Magyarországnak. Ez az elképzelés még tartósan számolt az adott szövetségi keretek (Varsói Szerződés, KGST) fennmaradásával, ám egyben azzal is, hogy ezek egy szükségszerű demokratikus átalakításon fognak keresztül menni, s ennek következtében többé nem fogják akadályozni, hogy Magyarország nemzeti érdekeinek megfelelő kapcsolatokat építsen ki a világ bármely más országával vagy nemzetközi szervezetével. Mindez 1989 márciusában kiegészült az „utolsó nyugati nyitás” (mert valójában 1953-tól kezdődően számos ilyen hullám volt) politikájával, amely a (lényegében korlátokat többé tudomásul nem vevő) „világgazdasági nyitást” helyezte a gazdaságpolitika középpontjába.

A korábbi, a hetvenes évek végétől érvényesülő külpolitika még a relatív önállóságra épült, s – mint korábban említettem, – ennek lényege leegyszerűsítve az volt, hogy *ami nem tilos, azt (talán) szabad*. Az új koncepció viszont – a közlekedésből vett hasonlattal élve – azt jelentette, hogy ha a rendőr tilosat int, nem kell elbátortalanodni, hanem meg kell győzni, hogy gyorsan engedje át járműünket, sőt, indokolt esetben – az utólagos dorgálás vagy büntetés rizikóját is vállalva – a tilos jelzés ellenére egyszerűen hajtsunk át a kereszteződésen. Ezt a folytonos kezdeményezésre épülő, dinamikus és rizikóvállaló politikát, – amely ekkor már nyilvánosan is felvetette a Kelet és Nyugat közötti híd-szerep szükségességét – neveztem el *kvázi semlegesség*-nek. Az MSZMP mindeközben ugyanis, a

és válogatta: Baráth Magdolna, Békés Csaba, Kalmár Melinda, Kecskés Gusztáv, Ripp Zoltán, Révész Béla, Ständeisky Éva, Vörös Miklós, Budapest, 1999, 27. dokumentum.

³² Az MSZMP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának tájékoztatója, MOL M-KS-288—11/4508. ö.e.

Moszkvából és Nyugatról egyaránt folyamatosan érkező eltántorító tanácsok hatására formálisan nem tekintette reális opciónak a semlegességet.

A három reformer ország között 1988–1989 folyamán egy informális *Moszkva–Varsó–Budapest háromszög* jött létre. Ez az együttműködés is egy *virtuális koalíció* keretei között valósult meg. A három ország vezetői kétoldalú tárgyalások során igyekeztek összehangolni a gazdasági és politikai reformokkal kapcsolatos elképzeléseiket, és arra törekedtek, hogy a Varsói Szerződésen illetve a KGST-n belül – mivel mindkét szervezetben számszerű kisebbségben voltak – egységes álláspontot képviseljenek, s így gyakoroljanak nyomást a konzervatív vezetésű országokra. A Varsói Szerződésen belüli ellentétek struktúrája 1988–1989-re lényegesen megváltozott: a korábbi képletet (Románia az összes többi ország ellen) mindinkább a reformerek–konzervatívok szembenállása váltotta fel. A szovjet blokk egysége látszatának fenntartására szinte mindvégig kétségbeesetten törekvő szovjet vezetés áldozatos tevékenysége következtében azonban a külvilág mindebből még 1989 nyarán is keveset érzékelt. A korábban a szovjet érdekek iránti lojalitásáról ismert Magyarország ugyanakkor paradox módon ezekben az években egyszerre alakította a keleti blokk *él-reformere*, illetve a tábor *elsőszámú bajkeverője* szerepét. A magyar vezetés ugyanis súlyos – és ami még rosszabb – a nyilvánosság előtt zajló közvetlen konfliktusba keveredett a négy konzervatív ország közül hárommal: Romániával, Csehszlovákiával és az NDK-val. Romániával az ott élő mintegy két milliós magyar kisebbséggel szembeni egyre súlyosabb diszkrimináció okozta a feszültséget, csehszlovákok viszonyban pedig három ügyben is keletkezett konfliktus: a Bős-Nagymarosi vízlépcső ügye, a csehszlovákiai magyarok helyzete, illetve az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás átértékelése. A kelet-európai kommunista rendszerek összeomlása szempontjából legnagyobb hatása kétségtelenül annak a magyar külpolitikai döntésnek volt, amely 1989. szeptember 11-én lehetővé tette, hogy a Magyarországon tartózkodó NDK állampolgárok Ausztrián keresztül az NSZK-ba távozhassanak. Ez a lépés bizonyos értelemben a *Rubicon átlépését* jelentette a magyar külpolitika számára, hiszen eben az esetben a keleti blokk belső ügyéről volt szó, s ilyen horderejű kérdésben a több évtizedes gyakorlatnak megfelelően egyeztetésre lett volna szükség a Szovjetunióval. A nemzetközi politika terén 1989 nyarára bekövetkezett radikális változásokra jellemző, hogy a magyar vezetők ehelyett a szovjetekkel való előzetes konzultáció nélkül az ellenérdekelt és egyben NATO-tag NSZK-val egyeztek meg a kérdés rendezéséről. Magyarország részéről a fenti konfliktusok nyílt felvállalását ugyanakkor egyik esetben sem a feszültségkeltés szándéka motiválta; ellenkezőleg, a magyar vezetés mindhárom esetben tőle független erők hatására, kényszerből, és csak hosszú vívódás után cselekedett. A magyar külpolitikának ezek a lépései ezzel együtt is egy-egy újabb mérföldkövet jelentettek a valódi önállóság felé vezető úton: ekkor történt meg először, hogy a szövetségi rendszer (s egyben a Szovjetunió) érdekeivel szemben a vezetés a nemzeti érdekek érvényesítése mellett döntött. Volt azonban mindennek egy másik dimenziója is: Magyarország így nem csupán a reformok élharcosaként, saját példája révén, közvetett módon járult hozzá az “ellenforradalom” exportjához, hanem ennek a három országnak az esetében *közvetlenül* is elősegítette az erjedést és a kommunista rendszerek destabilizálódását.

A nyugati nyitást szolgálta a magyar külpolitikának két olyan sikeres, a keleti blokkban úttörő jellegű kezdeményezése is, amelynek során 1989 februárjában Magyarország nagyköveti szintű diplomáciai kapcsolatot létesített Dél-Koreával, szeptemberben pedig Izraellel állították helyre az 1967-ben megszakadt kapcsolatot. Mindkét lépést hosszas előkészítő munka előzte meg, melynek során ugyan csak fokozatosan, több lépcsőben, de végül sikerült megszerezni a szovjet jóváhagyást. 1989 tavaszán magyar részről megkezdődött a VSZ és NATO közötti szervezett kapcsolatok kiépítésének előkészítése is, miután Horn Gyula külügyi államtitkár 1988 novemberében – a keleti blokk képviselőjében elsőként – Brüsszelben részt vett és felszólalt a NATO közgyűlésén. A vasfüggöny 1989 júniusában történt fizikai eltávolításához hasonlóan egyszerre volt szimbolikus és politikai jelentősége annak, hogy június 8-án Magyarország – Lengyelországgal, Jugoszláviával és a Szovjetunióval együtt – különleges meghívotti státuszt kapott az Európa Tanácstól. A magyar kormány néhány hónappal később, az év novemberében benyújtotta csatlakozási kérelmét a szervezethez. Az Európa Tanács az 1990 tavaszi szabad választások után a történelmi jelentőségű demokratikus fordulat elismeréseként Magyarországot 1990. november 6-án felvette tagjai közé.

Szimbolikus értelemben Magyarország számára ekkor ért véget a négy évtizedes kirekesztettség korszaka.

10. EPILÓGUS: A HIDEGHÁBORÚ VÉGE ÉS A SZOVJET BLOKK FELBOMLÁSA,

1990–1991

A kelet-európai belső politikai átalakulás elfogadása Gorbacsov részéről korántsem jelentette a szovjet érdekszféra feladását. Ezt jelentősen megkönnyítette, hogy egészen 1990 végéig a nyugati hatalmak sem támogatták a régió függetlenségi törekvéseit, még a semlegességet sem. Ellenkezőleg, a Varsói Szerződést a NATO-val együtt az európai biztonsági rendszer, s így a stabilitás alapvető pillérének tekintették, ezért a régió országainak 1990 tavaszán szabad választások útján megválasztott demokratikus kormányait is a VSZ tagság fenntartására ösztökölték.³³ Vagyis 1989–1990 folyamán Moszkva és a nyugati hatalmak egyaránt a közép-európai régió egyfajta *finlandizálásában* voltak érdekeltek, utóbbiak ugyanis a stabilitás megőrzése érdekében mindent elkövettek, hogy a gorbacsovi reformokat támogatásukról biztosítsák.

A régió országai számára így valójában a rendszerváltás megtörténte után nyílt meg a lehetőség, hogy a radikális átalakulás folyamatában történelmi szerepet játsszanak. Maga a régió demokratikus átalakulása ugyanis a külső, nemzetközi körülmények kedvező alakulásának, s mindenekelőtt a Szovjetunió küszöbönálló – bár 1989-ben még korántsem látható – összeomlásának volt köszönhető. A függetlenségért folytatott küzdelemben elsősorban a magyar és csehszlovák vezetésnek volt kiemelkedő szerepe, akik a később hozzájuk csatlakozott lengyelek támogatásával 1991 elejére elérték céljukat, és az egyre kaotikusabb belső helyzettől szorongatott szovjet vezetés engedett a nyomásnak. Az év június végén–július elején így kerülhetett sor a KGST és a Varsói Szerződés közel egyidejű feloszlására, ami egyben a térség államainak a szovjet érdekszférából való kiszabadulását is jelentette.

A régió némely országának, így mindenekelőtt Magyarországnak, Csehszlovákiának és Lengyelországnak kétségtelenül jelentős szerepe volt ebben a folyamatban. Hozzá kell tenni azonban, hogy ez a történelmi szerep valójában relatív volt, ami egy fél évvel gyorsította meg a történelem menetét, ám ez semmit nem von le a szereplők teljesítményéből. Akkor, 1990–1991-ben nem lehetett tudni, de ma már igen, hogy 1991 decemberében maga a Szovjetunió is felbomlik, s így egyértelmű, hogy azzal együtt mind a KGST, mind pedig a Varsói Szerződés is megszűnt volna.

A DISSZERTÁCIÓ TUDOMÁNYOS HOZADÉKA

A disszertáció a következő tudományos területek fejlődéséhez, gazdagításához igyekszik hozzájárulni:

1. A nemzetközi kapcsolatok elmélete. Különösen a hidegháború történetét illetően és a kelet–nyugati viszony elemzésében alkalmaz új megközelítéseket, vezet be új fogalmakat, kategóriákat. Ilyenek többek között az enyhülés és hidegháború viszonyának új értelmezése és az arra alapozott új enyhülés koncepció, miszerint az enyhülés 1953–1991 között végig érvényben volt, a hidegháború időszakában lezajlott nemzetközi válságok kategorizálása (valódi és pseudo válságok), új periodizáció bevezetése a hidegháborús korszak szakaszolására, (így a második/kis hidegháború tételének tagadása), a békés egymás mellett élés szovjet eredetű, politikailag meghatározott terminusának lecserélése a *kényszerű*

³³ Erről lásd még újabban: Borhi László: 'Magyarország kötelessége a Varsói Szerződésben maradni' - az 1989-es átmenet nemzetközi összefüggései magyar források tükrében, *Külügyi Szemle*, 2007, 2-3. sz.

együttélés kategóriájára, a szövetségi rendszerek működésének elemzése, így virtuális koalíciók működésének kimutatása.

2. Szovjet blokk története, a szovjet világrendszer működése, Kelet-Közép-Európa története.

Ezen a területen főként az alábbiak számítanak újdonságnak: a szovjet-kelet-európai viszony új szempontok szerinti elemzése, az ötvenes évektől kezdődően végbement emancipációs folyamatok kimutatása, az aktív külpolitika doktrínájának és a zsdanovi két tábor elméletet leváltó két övezet elmélet újra felfedezése, a Mikoján doktrína bevezetése, a szovjet blokkon belüli, a maga idejében kifelé nem látható bonyolult érdekviszonyok és intenzív lobbizás bemutatása, a Varsói Szerződésben két alblokk (*biztonságérdekelt* és *gazdaságorientált*) elkülönítése. Az európai kommunista rendszerek összeomlása terén pedig a következők a legfontosabbak: a *Brezsnyev-doktrína lebegtetése* és a *Breszt-Litovszk szindróma* tézisek bevezetése, valamint annak megállapítása, hogy érdemi változások csak 1988 közepétől következtek be a szovjet külpolitikában, illetve hogy 1989–1990 folyamán Moszkva és a nyugati hatalmak egyaránt a közép-európai régió egyfajta *finlandizálásában* voltak érdekelték.

3. Magyarország 1945 utáni történelme.

A disszertáció a magyar politika történetét a poszt-sztálini korszakban a lehető legszélesebb nemzetközi kontextusba ágyazva, a világpolitika és a szovjet blokk koordinátarendszerében vizsgálja és elemzi. Mindez hozzájárulhat ahhoz, hogy a témára vonatkozó kutatások során a szakemberek az így megismert/feltárt nemzetközi körülmények figyelembe vételével realitásabb képet adjanak az ország mindenkori mozgásteréről, lehetőségeiről. A dolgozat ugyanakkor számos fontos adalékot tartalmaz a belpolitika alakulásáról is, így elsőként tárja fel az 1956 legvégén tervbe vett pseudo-többpártrendszer koncepció történetét.

4. A magyar külpolitika története, Magyarország 1945 utáni nemzetközi kapcsolatai.

A magyar külpolitika történetének elemzésénél a *hármás determináció* tételének bevezetése a legfontosabb újítás. E szerint magyar külpolitika mindenkori mozgásterét a Szovjetuniótól való nyilvánvaló függés mellett az országnak a fejlett nyugati technológiára és később a kölcsönökre való utaltsága, valamint az össz-kelet-közép-európai lobbizás küzdelemben való részvétele határozták meg. A magyar-szovjet viszony jellemzésére a *konstruktív lojalitás* fogalmát, a szovjet-kelet-európai viszony terén a *Kádár doktrínát* vezettem be. A rendszerváltás időszakának külpolitikáját *kvázi semlegességgént* értékelem.

FORRÁSOK

A széleskörű hazai és külföldi levéltári forrásokra alapozott kutatás során felhasználtam a szovjet blokk legkülönbözőbb szintű multilaterális tanácskozásainak a Magyar Országos Levéltárban (MOL) (is) megtalálható hatalmas mennyiségű anyagát (a szovjet blokk vezetők csúcstalálkozóit, a VSZ Politikai Tanácskozó Testülete, Külügyminiszterek Tanácsa, Honvédelmi Miniszterek Tanácsa, külügyminiszter-helyettesek tanácskozásai, külügyi KB titkárok értekezletei, stb.) Szintén jelentős mértékben hasznosítottam az egyes kelet-európai országok, köztük az egykori Szovjetunió levéltáraiból származó, angol nyelven különböző nemzetközi web site-okon nagy számban hozzáférhető, illetve nemzetközi együttműködés keretében hozzáférhetővé vált dokumentumokat (Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., Parallel History Project on Cooperative Security, Washington D.C.-Zurich, National Security Archives, Washington D.C.) Emellett a MOL-ban kutattam az MDP és az MSZMP vezető szerveinek nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó iratanyagát, valamint a Külügyminisztérium anyagát. Kutatásokat folytattam a londoni Public Records Office-ban és a washingtoni National Archives-ban (NARA), valamint az Egyesült Államok több más levéltárában: National Security Archive, Eisenhower Library, Johnson Library, Seely D. Mudd Manuscript Library, Princeton, United Nations Archives. Mindemellett felhasználtam több hivatalos diplomáciai okmánytár releváns

anyagát: Foreign Relations of the United States, *Akten zur Auswartigen Politik der Bundesrepublik Deutschland*, British Policy Overseas.

AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN MEGJELENT KÖZLEMÉNYEK

Könyvek

Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Budapest, 1956-os Intézet, 1996.

The 1956 Hungarian Revolution and World Politics. Washington D.C., Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, September, 1996. Working Paper No. 16.

The 1956 Hungarian Revolution. A history in documents. Csaba Békés, Malcolm Byrne, János M. Rainer (eds.) Budapest–New York, CEU Press, 2002.

Csaba Békés, Anna Locher [Eds.] *Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989: Documents on the Impact of a Small State within the Eastern Bloc.* Introduction by Csaba Békés. Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, web site: www.isn.ethz.ch/php, 2003.

Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztüében, 1945–1990. Budapest, Gondolat Kiadó, 2004.

The Records of the Warsaw Pact Deputy Foreign Ministers (eds.) Csaba Békés, Anna Locher, Christian Nuenlist, Introduction by Csaba Békés. Zurich, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, web site: www.isn.ethz.ch/php, 2005.

Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Második, bővített, átdolgozott kiadás. Budapest, 1956-os Intézet, Budapest, 2006.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete és a magyar forradalom, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia. Szerk. Békés Csaba és Kecskés D. Gusztáv. Budapest, Magyar ENSZ Társaság, 2006.

Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban. (Szerk.) Békés Csaba, Budapest, Gondolat Kiadó–1956-os Intézet, 2007.

Tanulmányok

Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom. In: Évkönyv V. 1996–1997, Budapest, 1956-os Intézet, 1997, 201–213.

Magyar–szovjet csúcstalálkozók, 1957–1965. In: Évkönyv, 6. 1998. szerk. Litván György. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 143–183.

Vissza Európába. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988–1990. In: *A rendszerváltás forгатókönyve Kerekasztal tárgyalások 1989-ben 7. kötet. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Főszerk.: Bozóki András, Budapest, Új Mandátum kiadó, 2000. 792–825.

Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967. In: *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár rendszer kialakulásának időszakáról.* Szerk. Rainer M. János, Budapest, 1956-os Intézet, 2003, 9–54.

Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben, 1968–1989. In: Gazdag Ferenc–Kiss J. László (szerk.) *Magyar külpolitika a 20. században*. Budapest, Zrinyi Kiadó, 2004, 133–172.

Magyarország és az európai biztonsági konferencia előkészítése, 1965–1970. In: Évkönyv 2004. Szerk. Rainer M. János–Standeisky Éva, Budapest, 1956-os Intézet, 2004, 291–309.

Cold War, Détente and the 1956 Hungarian Revolution. In: Klaus Larres–Kenneth Osgood (eds.) *The Cold War after Stalin's Death: A Missed Opportunity for Peace?* Lanham, MD, Rowman and Littlefield, 2006. 213–233.

Magyarország és a nemzetközi politika az ötvenes évek közepén. In: *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Szerk. Békés Csaba, Budapest, Gondolat Kiadó–1956-os Intézet, 2007, 9–27.

The Warsaw Pact and the Helsinki Process, 1965–1970. In: Wilfried Loth–Georges-Henri Soutou (eds.) *The Making of Détente: Eastern and Western Europe in the Cold War, 1965–1975*. London–New York, Routledge, 2008, 201–220.

Why was there no “Second Cold War” in Europe? Hungary and the East–West Crisis following the Soviet Invasion of Afghanistan. In: Mary Ann Heiss –S. Victor Papacosma (eds.) *NATO and the Warsaw Pact. Intrabloc conflicts*, Kent, Oh., The Kent State University Press, 2008, 219–232.

The 1956 Hungarian Revolution and the Declaration of Neutrality. *Cold War History*, Vol. 6. No. 4. November, 2006, 477–500.

The Warsaw Pact, the German Question and the Making of the CSCE Process, 1961–1970. In: *The CSCE 1975 and the Transformation of Europe*. Gottfried Niedhart–Oliver Bange (eds.) New York, Berghahn Books, 2008, 113–128.

Szuperhatalmi politika a hidegháborúban, 1945–1962. *Magyar Tudomány*, 2008. 1. sz. 292–300.

Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság, 1967–1975. In: Évkönyv 2009. Szerk. Rainer M. János–Germuska Pál, Budapest, 1956-os Intézet, 2009, 315–352.

Hungary and the Prague Spring. In: Guenter Bischof (ed.) *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968*. New Orleans, Center Austria, University of New Orleans, 2010, 371–395.

East Central Europe, 1953–1960. In: Melvyn Leffler–Odd Arne Westad (Eds.) *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 1*. Cambridge University Press, 2010, 334–352.

Magyar külpolitika a bipoláris világban, 1945–1991. *Külügyi Szemle*, 2011. 4. sz. 95–127.